

filosofihistorien

antiken till modern tid

En översikt över filosofins historia
& förklaringar av begrepp

filosofer.se

Filosofihistorien

Antiken till modern tid

*En översikt över filosofins historia
& förklaringar av begrepp*

Filosofer.se

© Filosofer.se 2023

Detta verk är skyddat av lagen om upphovsrätt. Kopiering utöver för eget bruk eller undervisning i icke-kommersiellt syfte är förbjudet.

Inledning

I den västerländska historien är filosofer kända sedan antikens dagar i det klassiska Grekland. De första filosoferna sysselsatte sig i hög grad med frågor om fysik och astronomi av ett slag som har kallats för naturfilosofi.

Filosofihistorien präglas givetvis av historiska och kulturella epoker. På medeltiden stod kristendomen och filosofin i ett nära förhållande, under renässansen fick människan större plats och under 1600- och 1700-talen skulle den nya vetenskapen påverka filosofin.

Även om filosofi historiskt sett inte är ett västerländskt fenomen fokuserar denna sida främst på personer som är hemmahörande i vår del av världen.

Grekiska filosofer

Det var i det antika Greklands övärld som de första kända västerländska filosoferna hörde hemma. Tiden var någon gång vid 500-talet f.Kr. Här hade skalden Homeros verkat cirka hundra år tidigare och det är här i vad som brukar kallas kulturens vagga som den västerländska filosofin uppstår och får sitt rotfäste.

De grekiska filosoferna kallades visa och de framlade tankar inom ett brett spektrum – däribland om naturen, gudarna, människorna, politiken och samhället.

Försokraterna

De första grekiska filosoferna levde kring 500–400 f.Kr. och kallades försokrater. De var samtliga *naturfilosofer*, vilket innebar att de sökte förklaringar på allt från tingens materia till världens uppkomst. Det nya var strävan att finna en naturlig förklaring som inte förlitade sig på myterna och därmed markerar dessa en övergång från tro till vetenskap.

Thales

Bland grekiska filosofer brukar **Thales** (levnadstid 500-talet f.Kr.) räknas som en av de allra första. Enligt en känd anekdot ska han gått och tittat upp mot himlen efter stjärnorna och då råkat falla ner i en brunn. Händelsen ger en tidig bild av tänkarens upptagenhet kring abstrakta och överjordiska ting och förbiseendet av det praktiska och jordnära.

Han sägs vara den första som delade in året i 365 dagar. Hans centrala tänkande handlade emellertid om något annat. Thales från Miletos var en av de så kallade försokraterna och det som utmärkte dessa var en undran över alltings ursprung i form av ett slags materia, ett alltings urämne (*arche*).

För Thales var vattnet alltings urämne. Hur han rent teoretiskt menade detta är inte riktigt känt. Värt att nämna är att grekerna trodde att jorden omgavs av ett gigantiskt hav, i grekisk mytologi känt som Okeanos.

Thales tankar om vatten är något vi kan relatera till idag. Vi talar om vattnet som livets källa och naturvetenskapen har lärt oss att människan består till stor del av just vatten.

Pythagoras

Pythagoras som enligt vissa källor levde mellan 580 och 495 f.Kr. är kanske mest känd för den matematiska formeln som går under namnet Pythagoras sats. Pythagoras sats säger att

kvadraten på hypotenusan är lika med summan av kvadraten på kateterna i en rätvinklig triangel.

Pythagoras anses ha varit den första i filosofins historia att bilda en gruppering bland tänkare: *pythagoréerna*. Enligt pythagoréerna låg alltings urprincip i talen. Det var genom matematiska tal som den ordnade världen skiljde sig från kaos. En del tal var heliga, såsom 10 på grund av satsen $1 + 2 + 3 + 4 = 10$.

Matematiken kunde också användas till att få djupare insikt om musikens väsen. Pythagoras beskrev ett samband hos musiken genom matematiska tillämpningar. Inte nog med detta, hela kosmos var klingande. Pythagoras hävdade nämligen att himlakropparnas rörelse frambringade musik, dessa harmonier kunde höras överallt i kosmos. Varför människorna på jorden inte uppfattade detta menade han berodde på att de som fötts och därmed blivit invanda vid detta ljud inte kunde uppfånga det.

Herakleitos

Den grekiske filosofen **Herakleitos** (levnadstid vid slutet av 500-talet f.Kr.) kallades ”den dunkle” av sina samtida. Herakleitos kritiserade både skaldar och filosofer, dessutom visade han prov på förakt för den stora massan. Utifrån denna position blev Herakleitos en av de ensamma vandrare vilka vänder ryggen åt samhällets former och den mänskliga gemenskapen för att utforska livets labyrinter på egen hand.

Till skillnad från pythagoréernas bestämda matematiska ordning tänkte sig Herakleitos en mer föränderlig värld där allt befinner sig i ständig rörelse. Detta betraktelsesätt kom att utmynna i den berömda devisen: ”Allting flyter”. Det var även Herakleitos som låg bakom orden: ”Ingen stiger ned två gånger i samma flod”.

Hos Herakleitos var *logos* den innersta principen. Logos är ett centralt begrepp inom filosofin och är svårdefinierat då det kan betyda många saker. En vanlig betydelse är ”ord”, fast logos används också i mer abstrakta termer och hos Herakleitos själv var logos mer av ett tillstånd eller insikt vilket krävdes visdom för att uppnå.

Empedokles

Empedokles levde under 400-talet f.Kr. på Sicilien (ön var på denna tid koloniserad av Grekland och Kartago).

Hans rykte som filosof vilar främst på läran om de fyra elementen. Enligt Empedokles fanns det fyra grundläggande element: jord, vatten, luft och eld. Dessa var grundämnen vilka all materia var sammansatt av.

Genom att föreställa sig förutsättningen för allt existerande på detta vis kunde en förklaring ges till hur tingen kunde skapas och förintas. Med denna reducering av materia mot grundämnen kan Empedokles sägas vara en föregångare till atomläran.

Empedokles själv valde eld som sitt eget slutgiltiga element. Åtminstone säger legenden att han tog livet av sig genom att kasta sig ner i den aktiva vulkanen Etna.

Demokritos

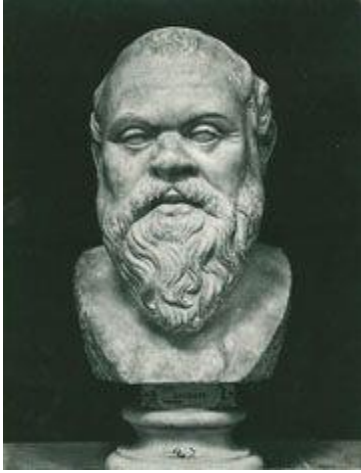
Av samtliga naturfilosofers försök att finna en förklaring av världens uppbyggnad var det **Demokritos** som levererade det mest imponerade resultatet. Han levde under 400-talet f.Kr. och som lärjunge till Leukippos (vars existens för övrigt är omstridd) ärvde och utvecklade han en atomlära.

Denna lära grundades i att det endast existerade atomer och tomrum. I tomrummet fanns rörelsens potential och genom atomernas förening uppstod materien.

Atomer var odelbara (*átomos* betyder odelbar på grekiska) och de minsta byggstenarna i naturen. Enligt Demokritos fungerade dessa genom att "haka fast" i varandra. Till skillnad mot Pythagoras strängt matematiskt ordnade världsbild förespråkade Demokritos möjligheten av oregelbundna strukturer i världen. Även om Demokritos inte förnekade gudarna var detta ändå ett steg mot att omfamna den moderna vetenskap där naturen är asymmetriskt självdanande.

Sokrates

ca 470–399 f.Kr.

Bland alla personligheter i filosofihistorien är det **Sokrates** framför andra som fått utgöra sinnebilderna av en filosof. Hans rykte vilar inte på filosofiska skrifter, faktum är att han aldrig skrev ned något, utan på hans levnadssätt och hans inflytande på människorna i Aten.

Sokrates levde ungefär 470–399 f.Kr. i det grekiska antika Aten. Eftersom han inte själv nedtecknade sina tankar utan fick dem vidarebefordrade genom senare filosofer, främst då Platon i dennes dialoger, är Sokrates en problematisk person inom filosofin. Vad som verkligen återgivits av Sokrates tankar i dessa skrifter och vad som i sin tur är Platons egen lära är något som ständigt diskuteras.

Då Sokrates snarast är en litterär figur i Platons dialoger är det troligt att Platon också berett plats för sina egna filosofiska tankar. En del har rentav ifrågasatt om Sokrates var en historisk person. Med stöd av de spridda källor som finns tillgängliga om Sokrates har den vanligaste linjen ändå gällt att det i relativt hög grad är personen Sokrates tankar som framförs av Platon.

Filosofisk metod och lära

En omtalad historia förtäljer att Sokrates utpekades av ett orakel som den allra visaste. Detta förbryllade honom då han inte betraktade sig som en vis man. Men då han inledde diskussioner med män runt omkring i staden upptäckte han att alla han stötte på var än mindre visa än honom själv. Han kunde därför framhålla detta som ett bevis på relativ kunskap – han hade åtminstone insett sin egen okunskap.

Själv menade han att han inte hade någon egen kunskap att förmedla, men genom att konfrontera andra med väl uttänkta frågor kunde dessa erhålla nya insikter. Det är detta som är Sokrates filosofiska metod, eller teknik om man så vill, att förlösa insikter hos andra genom samtal. Metoden att finna sanningen genom svar och frågor på sådant vis kallas *dialektik*.

Vad som berättas om Sokrates är att han var en person som levde under enkla former. Ointresserad av materiellt välstånd och status, sökte han efter visdom och inre lycka. Hans filosofiska intresse kretsade inte kring det metafysiska som hos försokraterna utan främst etik.

Om han hade någon egen lära var det tanken om *dygden*. Att leva i dygd leder till ett lyckligt liv och för detta krävs visdom. En viktig del i vägen mot visdom är att förstå det oväsentliga i yttre företeelser som ägodelar, mat och dryck samt all sorts mänsklig strävan.

Tanken om dygd är en etisk inriktning där idén om det goda är central. Medan okunnighet ligger bakom orättfärdiga handlingar är det med kunskap människan uppnår det goda.

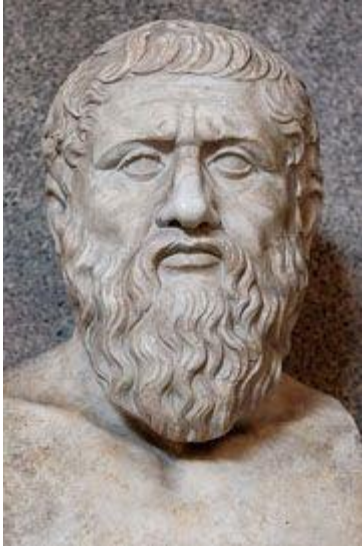
Dödsdomen

Sokrates ansågs av sina vänner som en from människa med ojämförbar visdom. Samtidigt var han en kontroversiell person i Aten: många ansattes på gatorna av Sokrates vassa frågor och detta var inte alltid till förnöjelse. Dessutom spred sig ryktet om att Sokrates förledde ungdomen genom att bland annat påstå att gudarna var ett mänskligt påfund.

Det var detta som blev huvudpunkten i det berömda åtalet mot Sokrates. Atens domstol bestämde sig för att straffa Sokrates med döden för att han "förlett ungdomen och försakat gudarna". Dödsstraffet utfärdades genom att Sokrates fick tömma en giftbägare. Då Sokrates själv inte skrämdes av döden drack han godmodigt giftbägaren och därmed blev han ett av de första kända historiska exemplen på personer som avrättats av staten för att de har tänkt annorlunda.

Platon

ca 427–347 f.Kr.

Med den antike tänkaren Platon tog filosofin form. Det har till och med påståtts att filosofins fortsatta historia bara är fotnoter till Platon.

Platon växte upp i en aristokratisk miljö i Aten som vid denna tid på 400-talet f.Kr. styrdes av de trettio tyrannerna. Till skillnad från hos tidigare grekisk-antika filosofer finns samtliga skrifter av Platon bevarade. Även detta har varit en bidragande faktor till Platons framskjutna ställning i filosofihistorien.

Det ovanliga med dessa skrifter är att de är skrivna i litterär form som *dialoger*, där filosofiska frågor diskuteras av två eller flera kombattanter.

I dialogerna återfinns ofta Sokrates som duellerar mot någon sofist kring ett filosofiskt problem. Som berördes i artikeln om Sokrates är det ofta oklart exakt vad som är Platons egna tankar och vad som refereras till Sokrates. Platon är dessutom sällan helt tydlig med vad han menar och ofta handlar det om att försöka utläsa hans tankar genom tolkningar.

Idéläran

Något som Platon övertog från Sokrates, som i sin tur hade övertagit den från pythagoréerna, var idéläran. Idéerna som de framhålls i idéläran kan ses som allmänbegrepp. Idévärlden kan skiljas från sinnevärlden genom universella och partikulära ting där de partikulära tingen kan ses ha del i de universella. I idévärlden är till exempel en människa något som innehåller människans idé om sig själv.

Ett viktigt inslag i läran är att idéernas vara överstiger tingens i form av sann existens. Detta kan förklaras i att idéerna (t.ex. *rättvisa*) till skillnad från tingen är eviga och oföränderliga, vilket enligt den atenske filosofen gör dem mer verkliga.

I dialogerna *Faidon* och *Menon* framställs idéerna som ursprungligen inneboende i människan, men att de har gått förlorade i samband med födseln. De är således fördunklade och måste lockas fram på nytt.

Merparten av människorna lever i en skuggvärld där de sanna idéerna inte kan skådas. Detta skildras i en liknelse där människorna sitter i en grotta vid en eld och ser skuggor på en klippvägg, men dessa som bara är tingens sken misstar dem för verkliga fenomen. De enda som kan skåda tingen sådana de är i verkligheten är filosoferna, vilket leder oss in på ett av Platons mest berömda verk ...

Staten

I dialogen *Staten* för Platon fram att filosofer bör styra staten, en sorts *ideokrati* (förnuftsvälde). Filosoferna äger sann kunskap till skillnad från vardagsmänniskorna som bara har föreställningar.

Hur Platon konkret tänker sig detta är genom en uppdelning i tre samhällsklasser. Först en näringsklass bestående av jordbrukare, köpmän och hithörande kategorier. Sedan en klass med krigare som blir statens skydd. Till sist de styrande i form av filosofer.

I idéläran var det godas idé det högsta och Platon ansåg att den samhällsstruktur som rådde inte var förenlig med strävan efter det godas idé. Filosoferna stod följaktligen närmare idéerna och därmed det goda än vad kungarna gjorde. (En fördjupad utläggning om dialogen *Staten* finns under "Länkar" nedan.)

Den världsskapande demiurgen

I dialogen *Timaios* utgjuter sig Platon om en "demiurg" som skapare av världsalltet. Demiurg betyder "hantverkare" på grekiska och Demiurgen, som var en sorts gud, skapade således inte världen ur intet utan bringade bara reda i den existerande oredan (för grekerna var synen på världsalltet något som var oändligt och som alltid funnits i en eller annan form).

Denna värld är ingen produkt av slumpmässighet utan är ändamålsenlig. Anledningen att den skapades var godhet och det goda var att bringa ordning ur kaos. Därmed finns också en lagbundenhet i till exempel planeternas banor i rymden. Detta erinrar om Pythagoras syn på en värld ordnad efter matematiska tal.

Platons livsverk täcker de flesta filosofiska områden. Även om hans idélära (en del tyder på att Platon under sina sista år delvis förkastade denna), hans politiska visioner eller hans kosmologiska teorier inte fått något större praktiskt genomslag har hans filosofiska arv fått omätbart inflytande.

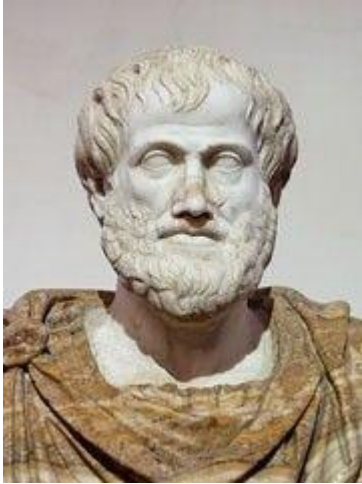
Sofist sofisterna hade ett pragmatiskt synsätt på filosofi och menade att retorik kunde vara lika viktigt som insikt. De hade också en relativ syn på kunskap och moral, vilket gjorde att många

tog anstöt av dem. Idag råder en delad syn på sofisterna där somliga anser deras filosofi som destruktiv medan andra ser deras tillvägagångssätt som bottnande i sund skepsis.

Allmänbegrepp ett allmänt begrepp åsyftar snarare kategorier av ting med gemensamma egenskaper än ett specifikt ting bestående av sin materia. Till exempel inte en specifik stol utan alla stolar. Allmänbegrepp existerar inte i fysisk bemärkelse, men existerar som oföränderliga fenomen. Motsats: individualbegrepp.

Aristoteles

ca 384–322 f.Kr.

Aristoteles räknas vid sidan av Platon som filosofins viktigaste gestalt. Aristoteles föddes i Stageira som på den tiden låg i Makedonien. Han reste till Aten för att studera på Platons Akademi. Efter Platons död 347 f.Kr. var han en under en period lärare åt Makedoniens tronarvinge Alexander III, sedermera känd under namnet Alexander den store. Efter detta uppdrag återvände han till Aten och skapade en egen skola för filosofer, Lykeion, vars inriktning mot empirisk naturvetenskap skiljde sig från Platons Akademi och dess idealism.

Av Aristoteles finns mycket bevarat, fast det allra mesta endast i form av föreläsningsmanuskript. Aristoteles måste betraktas som en av de ”svåraste” filosoferna, till vilket faktumet att hans bevarade texter var producerade för de redan invigda bidrar.

Aristoteles verk har en gigantisk bredd och han anses vara grundare för många vetenskaper såsom logiken och biologin.

Logik och kunskapsformer

Logik handlar om att göra korrekta slutledningar där ofta ett urval av metoder bistår och jämförs. En känd del i Aristoteles logik är hans *sylogismer*. En syllogism innehåller två premisser följt av en slutsats och kan se ut enligt följande:

- Alla människor är dödliga.
- Sokrates är en människa.
- Alltså är Sokrates dödlig.

Andra ledet förenar första och tredje ledet.

En uppställning som denna kan framstå som trivial, men den fungerar som ett avstamp för vidare sanningsprövningar. Som utgångspunkt för att nå en slutsats krävs en sats som är uppenbart sann, sådana satser kallade Aristoteles för *axiom*.

Aristoteles skiljde på tre former av kunskap: *episteme*, *techne* och *fronesis*. Episteme är det teoretiska vetandet och om hur människan och världen är beskaffad, techne är vetandet som praktiskt kunnande, det vill säga färdigheter och förmågor, fronesis är vetandet som innefattar gott omdöme och leder till rätt handlande.

Synen på människan och etiken

Enligt Aristoteles var människan ett "politiskt djur" och med detta åsyftades individen som en del av en större gemenskap, en samhällsvarelse. I en idealstat låg beslutsvikten på vad som var för allas bästa. Aristoteles såg dock ner på demokratin som styrelseskick eftersom den stora fattiga massan fick för mycket inflytande, vilket skulle leda till att deras intressen tillvaratogs i alltför hög mån till nackdel för hela statens bästa.

De bästa tänkbara styrelseformerna var i stället monarki eller aristokrati där en enda eller ett fåtal styrde över massan. Men en monarki fick inte utvecklas till ett tyranni och en aristokrati fick inte utvecklas till en oligarki.

I hemmet är indelningen tydlig. Överst i rangordningen befinner sig mannen som härskar över kvinnan och sina barn, därefter kommer slaverna. Mannen är bäst lämpad medan slaven alldeles saknar "förmåga att överväga rationellt" och "kvinnan har visserligen förmågan, men saknar auktoritet, och barnet har den, men i outvecklad form". Denna ojämlika indelning från skriften Politiken är i enlighet med den rådande synen vid denna tid.

Personlig lycka uppnås genom att leva i dygd och frigöra sig från laster. Vägen till dygden är annorlunda hos Aristoteles än hos Platon och Sokrates. Den asketiska livsföringen som vi till exempel möter hos Sokrates förordas inte här utan materiella ting kan vara gagneliga så länge dessa inte är självändamål.

I Aristoteles etiska filosofi återkommer uppfattningen om en *gyllene medelväg*, ett begrepp som redan introducerats inom buddhismen av Siddhartha Gautama (Buddha). Dygden, vad som är det rätta beteendet, beskrivs som en medelväg mellan övermåttet och bristen.

Aristoteles metafysik

Aristoteles syn på tillvaron sammanföll inte med Platons idélära. Aristoteles kunde inte förena sig med tanken på att ting hade särskilda idéer utanför sig själva.

Han utarbetade i stället en definitionslära där han tillskrev ting *nödvändiga* och *tillfälliga* egenskaper. En stol kan ha tillfälliga egenskaper som röd och nödvändiga egenskaper som stol.

Ett annat viktigt begrepp hos Aristoteles var *form* och *materia*. En stol av trä har stolens form och träets materia. Träet är potential medan stolen är aktualiserad potential.

För att trä ska kunna omvandlas till en stol behövs det rörelse och en ”rörare” – en rörare är i detta fall personen som snickrar en trästol. För Aristoteles är rörelsen ett grundläggande fenomen, överordnat tiden som han inte såg som en egen dimension. Tiden stannar med rörelsen.

Ordet fysik härstammar från Aristoteles och han sammanfattade sin på syn på hur världen är beskaffad i fyra orsaker:

- Den materiella – den materia som existerar, vad som är potentiellt.
- Den effektiva – vad som orsakar förändringar av det materiella, till exempel en skulptör.
- Den formella – som uppenbaras i materiens form, det som aktualiseras.
- Den teleologiska – vad som är syfte och mål med det som uppstår ur materien.

Alla ting berörs av de tre första orsakerna medan vissa, särskilt levande organismer, berörs av den fjärde. Både levande och livlösa ting har ändamål (*telos*), vilket styr deras varande och verkar för ett mål.

Aristoteles världsbild

Aristoteles bild av kosmos skulle bli inflytelserik under lång tid. I den är jorden en orörlig medelpunkt. Närmast jorden kretsar månen sedan följer i ordning Merkurius, Venus, solen, Mars, Jupiter och Saturnus (de yttre planeterna i solsystemet var ännu inte kända). Längst ut i rymden finns ”fixstjärnorna”, vilka kan förflytta sig men annars är av oföränderligt slag.

I likhet med andra grekiska filosofer nämner inte Aristoteles någon gud som alltings skapare, men hans begrepp ”den första röraren” (ibland används den latinska termen *primus motor*), avser en initial skapande kraft av evig substans och som kan jämföras med en gud.

Aristoteles läror blev under den tidiga medeltiden bortglömda för att sedan återupptäckas och blev då i det närmaste förhärskande under många hundra år. Inte minst under 1200- och 1300-talet då skolastiken blomstrade blev Aristoteles filosofi utgångspunkten inom de flesta områden. Därutöver har bland annat hans indelning i teoretiska (t.ex. logik, matematik) och praktiska (t.ex. etik, politik) discipliner delvis bevarats in i vår tid.

Stoikerna

År 301 f.Kr. grundade Zenon från Kition (ca 336–264 f.Kr.) den stoiska filosofiska skolan. Zenon var lärjunge till kynikern Krates och det finns flera beröringspunkter mellan stoicismen och kynismen.

Namnet *stoisk* kom utav faktumet att Zenon brukade undervisa på torget i Aten invid kolonnaden Stoa poikile. De dokument som finns bevarade om Zenons läror är fragment och andrahandsuppgifter, men hans lära skulle gå i arv hos nya generationer antika filosofer av vilka Krysispos (ca 280–206 f.Kr.) är en tidig centralgestalt.

Vad som skiljer ut stoicismen är dess radikala etik. Allt som inte inbegreps av det goda, dygden, ansågs likgiltigt (ordet *adiaphora* användes om likgiltiga ting), däribland världsliga ting samt relationer. Det handlar att leva enligt en etik där sådant som strävan efter materiella tillgångar och starka lidelser ignoreras. I stället ska självbehärskning tillämpas. Detta har gjort att skolan ibland ställs i motsatsförhållande till den epikuréiska.

Det är genom att kontrollera starka känslor (*pathos*) av avund, fruktan, vrede, åtrå och till och med medlidande som vi kan leva i harmoni, enligt stoicismen. Även medlidande för självet var oönskat och därför ansågs självmord som en fullt tillgripbar lösning för att bespara en själv och andra omtankens lidande.

För stoikerna var det kroppsliga något som skulle tyglas vare sig det gällde sinnligt begär eller plågor. Detta genom att överflytta allt fokus på tankarna och förnuftet. I *Självbetraktelser* skriver Marcus Aurelius "När du av yttre förhållanden försättes i oro, så gå genast in i dig själv och låt dig icke bringas ur jämvikten mer än som är oundvikligt."

Från en psykologisk ståndpunkt går det naturligtvis att invända mot ett livssätt så till fullo baserat på en rationell grund och utan särintressen för den egna personen. Att oavsett vad som inträffar acceptera utan beklagan är en av de stoiska principerna som kräver mycket att efterleva.

Den romerska filosofen Seneca redogör i *Om det lyckliga livet* för en annan av stoicismens grundtankar, nämligen att leva i anpassning till naturen. Vi ska i stort nöja oss med det som naturen utrustat oss med och inte låta "andras ägodelar få makt över oss". Seneca skriver om individens upphöjdhed kontra underordningen av yttre ting: "hans självförtroende skall inte sakna kunskap och hans kunskap skall inte sakna fasthet; det han en gång bestämt skall vara slutgiltigt och ingen förändring skall ske i hans beslut."

Det ideal som de antika grekiska stoikerna föreskrev har i våra dagar levt vidare i ordet *stoisk* med betydelser som lugn och behärskad (stoikerna själva använde ordet *ataraxia*, sinnesro). Den som uppträder stoiskt behåller sin fattning vad som än händer.

Den likgiltighet över ens öde som finns inkapslat i den stoiska hållningen har sin bakgrund i de antika stoikernas syn på universum som cykliskt: världen går under för att på nytt återuppstå, fast bara för att låta allting upprepa sig.

Hellenismen

Hellenismen är namnet på den period under antiken då den grekiska kulturen växer och blandar sig med orientaliska kulturer. Utvidgningen var ett resultat av den makedonska härskaren Alexander den stores erövringar. Det är inte särskilt vanligt att man talar om hellenismen som en term inom filosofin, snarare då inom konsten, men det är ett praktiskt sätt att ringa in en period.

Den hellenistiska perioden tar sin form under 300-talet f.Kr. och anses pågå till Roms erövring av Grekland vid mitten av 100-talet f.Kr.

Diogenes

Diogenes från Sinope (ca 404–323 f.Kr.) var en Sokratestyp i det att han också ”levde” som en filosof med fattigmännens yttre och kunskapens rikedom på insidan. Han var dock mer excentrisk än Sokrates i det han tog sin asketiska livsföring ett steg längre.

Diogenes kompromisslösa livsstil hade inspirerat till uppkomsten av den kyniska skolan vars grundare var Antisthenes (444–365 f.Kr.). På grekiska betyder *kyon* ”hund” och syftade till att en kyniker ansågs leva som en hund(!), med andra ord som en trashank utan flärd.

Detta var något Diogenes gjorde med bravad då det sägs att han levde i en tunna. Oavsett om detta är sant eller inte illustrerar det synen på behovslösheten och likgiltigheten för konventioner. Det enda som var värt att äga var dygd.

Det finns en känd anekdot om att Diogenes vilande i sin tunna fick besök av Alexander den store som hört talas om honom. Denne skulle då frågat filosofen om det fanns något han kunde göra för honom varpå Diogenes skulle ha bett Alexander flytta på sig så han inte skymde solen.

Epikuros

Epikuros (341–270 f.Kr.) lära har liknats vid en njutningsfilosofi vars budskap fick många anhängare och kallades epikurismen. Det finns en myt som felaktigt förstärker vissa inslag i Epikuros filosofi gällande dess förespråkande av njutningar som mat och dryck samt sexuell vällust.

Sant är att lusten (*hedone*) var det högsta goda för Epikuros. Fast även om kroppsliga fröjder ofta var av godo, var den bästa lusten den själsliga och livets ideal bestod av tillbakadragenhet till den lugna tillvaron.

Att kasta sig in i första bästa utsvävning var därför inte målet då detta kunde ha negativa följder framöver. Det är vad som kan tillbereda störst lycka i slutändan som var det eftersträvaransvärda för Epikuros och epikuréerna.

Grekisk filosofi efter hellenismen

Den hellenistiska kulturen fick stor betydelse i det romerska riket och den grekiska filosofin blev norm för bildning och vetande sedan imperiet lagt under sig de grekiska stadsstaterna. Grekiska filosofer översattes till latin och på så sätt spreds deras läror vidare.

Romerska filosofer

De romerska filosoferna är inte alls lika vida ryktbara som de grekiska även om flera namn från denna period under antiken har gått till historien. De romerska filosoferna var sällan enbart tänkare utan ofta även författare eller politiker. De var alla influerade av de grekiska filosoferna (Aristoteles översattes dock först på 500-talet till latin), och valde ofta att föra vidare deras tankar i nya utformningar snarare än bilda egna filosofiska läror.

Bland de mer kända romerska filosoferna genom historien finns namn som dessa:

Cicero (106–43 f.Kr.) – retor, författare och politiker som var samtida med Julius Caesar. Skrev egna filosofiska skrifter inklusive *Samtal i Tusculum*. Men hans största bidrag anses snarast varit att som översättare popularisera grekiska filosofer på latin. Några av hans latinska begrepp såsom *a priori* och *a posteriori* har förblivit en del av den filosofiska terminologin.

Lucretius (99–55 f.Kr.) – anhängare till Epikuros samt diktare.

Plutarchos (46–120 e.Kr.) filosof och författare som efterlämnade flera hundra skrifter däribland ”Konsten att lyssna”. Mest inflytelserika är annars hans *Jämförande levnadsteckningar* (*Bíoi parálleloi*) i form av en samling biografier av framstående personer under antiken. Han växte upp i grekiska Chaironeia, bedrev studier i Aten som vid denna tid var en del av det romerska riket. Lärde sig latin, men författade mestadels på grekiska.

Epiktetos (55–135 e.kr.) – filosof som räknas till stoicismen.

Plotinus (204–270 e.Kr.) – föddes i Egypten var den främste i den så kallade nyplatoniska skolan. Nyplatonismen utgick från Platons filosofi, men var också influerad av mångahanda religiösa tankar, vilket ledde till en lära med inslag av mysticism.

Boethius (ca 480–524 e.Kr.) – föddes i Rom omkring 480, utnämndes till konsul 510, men blev efter anklagelser av förräderi fängslad och senare avrättad. Under fängelsetiden författade han verket *Filosofins tröst*.

Hans filosofiska läror har sitt arv i pythagoréernas filosofi och märkbart är också stoiska inslag samt en metafysik som går tillbaka på Platon. Vad som är märkvärdigt är att hans tankestoff inte är genomsyrat av kristendom och nyplatonism som annars var förhärskande under tiden då verket tillkom.

Plotinus (204–270 e.Kr.) – föddes i Egypten och var den främste i den så kallade nyplatoniska skolan. Nyplatonismen utgick från Platons filosofi, men var också influerad av mångahanda religiösa tankar, vilket ledde till en lära med inslag av mysticism. Plotinus utvecklade en metafysisk lära baserad på en trefald: det enda, nous (anden) och själen. Dessa skulle senare ha återverkningar på den kristna teologin.

Sextos Empeirikos (ca 200–250 e.Kr.) – även sedan de grekiska stadsstaterna hamnat under romerskt välde verkade grekiska filosofer och Sextos Empeirikos var en av den sena antikens

mest betydelsefulla av dessa (det latiniserade namnet är Sextus Empiricus). Han var en skeptiker och främst genom hans skrifter bevarades skeptikernas lärosatser som hade utvecklats under det tredje århundradet före Kristus.

Seneca

ca 4 f.Kr.–65 e.Kr.

Lucius Annaeus Seneca levde i Rom under antiken. Han är i våra dagar främst känd som filosof, men var också politiker. Han växte upp under mycket välbärgade förhållanden och skulle som vuxen bli den rikaste personen i det romerska riket.

Senecas förmögenhet gick på tvär med hans filosofiska idéer om att ett dygdigt liv bör levas i enkelhet där det materiella står i skymundan för det inre livet.

Seneca studerade retorik och filosofi innan han gjorde politisk karriär i Rom. Under en period var han tutor till den blivande kejsaren Nero och efter Nero intagit makten över riket 54 e.Kr. skulle Seneca bli dennes rådgivare.

Senecas liv skulle ändas under dramatiska förhållanden. Sedan en sammansvärjning uppdagats mot kejsaren beordrades Seneca som ansågs haft kännedom om denna att ta sitt liv.

Stoicism och vishetslära

Seneca använde brevformen för sina filosofiska betraktelser. En brevmottagare blev tilltalad, till vilken texterna dock aldrig var tänkta att avsändas. Det rör sig om universella ämnen även om Seneca hämtar exempel från sin egen samtid.

Senecas filosofi kan enkelt beskrivas som en samling levnadsråd. En vishetslära som delvis sammanlöper med stoicismen som var den filosofiska riktning Seneca stod närmast. I stoicismens anda betonar Seneca att ”det enda som skänker oss frihet är likgiltighet inför döden”. Häri utvinns det goda i form av fridsamhet och ett upphöjt sinne.

Det är vanvettigt att spjärna emot eller att sörja över missgynnsamhet hos vårt öde. Det vi inte har makt att påverka bör vi tåligt och stillsamt underkasta oss. Det är det manliga –

stoicismens lära ansågs vara något främst män hade förmåga att följa – och respektingivande sättet att hantera livets kast. "Om en stor man faller och är stor även när han ligger ner, så föraktar människorna honom lika litet som de trampar på ruinerna av ett heligt tempel", skriver Seneca i ett av sina fiktiva brev.

Ryktet som enastående retoriker återspeglas i en formuleringskonst med vilken denne antike författare framställer sina levnadsregler. I *Om livets korthet* för Seneca fram sin åsikt om att livet i själva verket inte är kort till sin tidsrymd, men att de flestas liv bortslösas på sådant som lättja, slaveri under begären och strävsamt arbete utan proportion. Vi märker inte hur denna dyrbarhet som tiden är förbrukas medan vi är upptagna med allehanda ting eller planerar att en dag i framtiden sakta ned och då först verkligen ta vara på tiden.

Så vad bör vi fylla tiden med? Seneca skriver att "bara de som ägnar sig åt vishet (...) är i verklig mening lediga och det är bara de som egentligen lever". Att ägna sig åt vishet innebär utifrån Senecas synsätt bland annat ta del av frukten av stora tänkares uppnådda vetande: "Dessa tänkare kommer ge dig en väg till evigheten och lyfta upp dig till den plats varifrån ingen kastas ner. Detta är det enda sättet att flytta fram de gränser vår dödlighet sätter." Och genom att till exempel lära oss om historien breddas vårt liv då vi får insyn i mycket större tidsrymder än de vi kan uppleva genom att endast betrakta vår omgivning och ta del i vår samtids angelägenheter.

Seneca framställs inte alltid som en stor filosof, vilket kan bero på att han också förknippas med politikern och att hans filosofiska skrifter utgörs av främst levnadsregler och mindre av abstrakta ämnen. Mindre kända är Senecas litterära verk bestående av bland annat satirer och dramer varav endast ett fåtal är bevarade.

Marcus Aurelius

121–180 e.Kr.

Marcus Aurelius är hågkommen från antiken både som romersk kejsare och filosof. Hans fosterfar var Antonius Pius som regerade i Rom under 23 år. Aurelius fungerade som hans medregent innan han efter Pius död tog över kejsartiteln år 161.

I skriften *Självbetraktelser* (*Ta eis heautón*) redogör Aurelius för en sorts livsfilosofi som fogar ihop levnadskonst och moraliska rättesnören. Några teman återkommer ofta däribland det förgängliga. I beaktande av livets korthet finns ingen anledning, menar han, att blicka bakåt eller sörja för den del av framtiden vi mister då vi endast kan förlora det närvarande ögonblicket. Om vi så skulle leva i flera årtusenden skulle förhållandet vara detsamma. Medan den förflutna tiden är ”genomlevd” och den framtida ligger ”i dunkel” är var och ens liv ”obetydligt”.

Aurelius ansluter sig sålunda till stoicismen med dess syn på tillvaron som kortvarig och att lidande däröver är fåfängt. Den filosofiska insikten att vi inte har anledning att sörja detta faktum är tänkt att ge tröst inför livets flyktighet, ett tema som återfinns hos flera romersk-antika filosofer och särskilt alltså bland stoikerna.

Det är lönlöst att sträva efter ära då vårt öde är att glömmas av de efterlevande och de nästkommande generationerna. Vad vi bör göra är att leva som om den nuvarande dagen var den sista och försöka leva så rättfärdigt som möjligt. Med ett rättfärdigt liv åberopar sig Aurelius i stort på de etablerade dygder som var gällande under antiken såsom rättrådighet, vishet och måttfullhet. Aurelius tillägger att vad som är gott för människan också bör vara gott för staten, en föga överraskande inställning med tanke på hans position som statsman men samtidigt avvikande från stoicismen.

Likaså kroppslig smärta är något mestadels irrelevant då den inte ”gör ditt förnuft sämre”. Ståndpunkten om kroppslig smärta som egal och något som kan övervinnas av förnuftet var troligtvis något Aurelius och andra stoiker vurmade om i teorin men tvingades kämpa med i praktiken.

Ett annat tema som får stort utrymme i *Självbeträktelser* har en del gemensamt med den kristna förlåtande synen. Aurelius förordar att inte straffa de som gör dig orätt utan förlåta på den grund att det är envars öde att följa ett visst slags mönster av beteende, och ”av naturen äro de dina vänner”. Han menar att man kan påminna dem som gör orätt om andra handlingssätt, men att det ändå inte går att intvinga dem i dessa eller ens att sådana försök bör göras. Att inte ondgöra sig över medmänniskor kan också inordnas under det stoiska tankesättet. Andra människor är som de är och kan de inte upplysas får dem fördragas.

Medan många romerska kejsares eftermäle kantas av kritiska omdömen kan Marcus Aurelius sägas ha regerat som han lärt, åtminstone kan det fastslås att han var mer intresserad av filosofi än makt. När han övertog kejsartronen var det mer av plikt än maktlystenhet han accepterade och han lät välvilligt sin bror Lucius Verus erhålla en lika stor del av styret.

Medeltiden och renessansen

Medeltiden kallas den historiska epok som tar vid efter antiken och varar till den nya tiden. Det skiftar dock i historieskrivningen ifall renessansen innefattas i medeltiden eller räknas som en ny period som avlöser denna.

Renässansen förknippas inte minst med världsberömda konstnärer som Botticelli, Leonardo da Vinci, Michelangelo och Rafael samt diktare som Petrarca och Rabelais. Den förknippas också med humanism som kan stå för dels klassisk bildning (det uppstod ett studium av klassiska språk och de som bedrev detta kallades för humanister), dels ett upphöjande av människan.

Renässansfilosoferna befattade sig kanske mer med grammatik än med filosofin och deras tänkande var antingen genomsyrade av Platon eller Aristoteles läror, likaså de anslöt sig de antingen till Augustinus eller Thomas religionsfilosofiska synsätt. Renässansfilosoferna bidrog i ringa grad till den teoretiska filosofins ämnen. I stället bestod deras fokus på människan, moralen, politiken och religionen.

Anselm

1033–1109

Anselm av Canterbury föddes i Aosta i Piemonta, Italien. Han inträdde i Becs kloster i Normandie 1060, blev abbot 1078 och var från och med 1093 ärkebiskop av Canterbury.

Anselm av Canterbury är kanske mest känd för sitt gudsbevis där han med förnuftets hjälp och oberoende av erfarenheten försökte bevisa Guds existens. Uppfattningen *credo ut intelligam* ("jag tror för att kunna förstå") är central där tron ses som källan till insikt.

Under medeltiden hade Gud en särskilt stor plats i filosofin. Många av filosoferna bemöda sig om att sammanställa bevis för Guds existerande. Anselm av Canterburys gudsbevis är ett av de mest kända och kom att kallas det ontologiska gudsbeviset (senare namngivet av Kant).

Det ontologiska gudsbeviset

Anselm framlade sitt gudsbevis någon gång kring 1077 i en skrift i som han kallade *Proslogion*. I denna skrift bifogas verkets tillkomsthistoria och då i ordalag avsedda att påvisa författarens anspråkslöshet och den märkvärdiga händelsegång som i slutändan gjorde det nödvändigt att publicera skriften.

En sådant grepp är inte unikt, många gånger senare och tidigare har det upprättats ett mystiskt skimmer kring ett verk i syfte att förmera vikten av dess innehåll, inte minst då i religiösa sammanhang. En tilldragelse Anselm omtalar är hur djävulen själv bokstavligt gått i strid med hans nedskrivna tankar.

Argumentationen för Guds existens hos Anselm är enligt följande: Gud är det fullkomligaste som kan tänkas och det ligger i själva uppfattningen om Gud att denne existerar. Dess väsen är "sådan att något större inte skulle kunna tänkas". Fanns inte Gud skulle vi kunna tänka oss något mer fullkomligt väsen, vilket vi antingen inte kan eller så inleds en motsägelse som när den uppenbaras visar på det orimliga i frånvaron av Guds existens. Resonemanget går tillbaka på Parmenides tanke om att det inte går att veta något om det som inte finns.

Teorin bestreds av en del filosofer och uppskattades av andra. Den mest uppenbara kritiken av resonemanget är att det liknar en mänsklig tankeprodukt. En teologisk tänkare som inte var överens med Anselm var Thomas av Aquino, men som också skulle försöka bevisa Guds väsen genom analytisk argumentation. Senare kritik framfördes bland andra av Kant som menade att det var fel att se existens som en egenskap och att slutsatsens premiss därmed inte kan godtas.

Idén att bevis för existensen av en gud kan uppnås enbart med hjälp av logiskt resonerande är smått förbluffande. Det är dock symptomatiskt för den tid i vilken Anselm verkade där skolastiken hade en dominerande ställning inom det filosofiska tänkandet. Ett par århundraden senare under den period som kallas upplysningen skulle det mestadels framställas bevis på helt andra grundvalar.

Thomas av Aquino

1225–1274

Thomas av Aquino som levde under 1200-talet var en av medeltidens viktigaste teologer och skolastiker. Han föddes i staden Roccasecca i mellersta Italien, utbildade sig vid universitetet i Neapel varefter han inträdde i dominikanerordern.

Thomas, i sin tur påverkad av Augustinus, utformade en syntes av kristendom och filosofi. Den utmynnade en katolsk lära som småningom gavs auktoritet inom den romersk-katolska kyrkan (Thomas kanoniserades för övrigt 1323 och fick därmed helgonstatus).

Skolastik och teologi

Filosofin som varit oberoende av religionen under antiken skulle under medeltiden bli underställd religionen. En strömning som uppstod var skolastiken som handlade om att förena den kristna tron med vetenskapen.

Teologi fanns som begrepp redan hos Aristoteles, vilket bidrog till att den aristoteliska läran blev mycket inflytelserik under senmedeltiden. Den innefattade teorier kring hur och varför en gud kunnat skapat världen. Fast då antikens tänkare förutsatte ett oändligt vara kunde en gud på sin höjd ses som en samordnare av kaos och inte en skapare av allt. Under medeltiden får teologin dogmatisk karaktär underställd idén om den kristna guden som alltings skapare.

Thomas av Aquinos inflytande vilar främst på de två verken *Summa contra Gentiles* (1258–64) och *Summa Theologica* (1265–72). I de teologiska verken framgår en dualistisk kunskapssyn. Den rationella kunskapen skapas hos förnuftet, men allt kan inte fattas med förnuftet och dessa ting kan endast tillägnas med hjälp av uppenbarelsens tro.

Likt Anselm gjort drygt 100 år tidigare framlade Thomas ett försök till gudsbevis genom logisk bevisföring i form av "de fem vägarna". Argumentationen går tillbaka på Aristoteles

och dennes begrepp kring rörelse och rörare. För att något över huvud ska kunna ske måste det finnas en första rörare och detta är enligt Thomas en del av beviset att Gud existerar medan Gud är det enda självorsakande tinget.

Thomas insatser skulle få stort inflytande på den medeltida teologin under lång tid. Med tiden stod det likväl klart att en förening mellan filosofi och religion var ogörlig. Fast även om tänkanden skulle ta nya vägar under renässansen och de följande seklen med dess vetenskapliga utveckling har Thomas av Aquino förblivit ett centralt namn i idéhistorien.

Machiavelli

1469–1527

På liknande sätt som Aten var kulturens centrum under delar av antiken var Florens det under renässansen. Det var i Florens som **Niccolò Machiavelli** föddes och växte upp. Machiavelli läste de klassiska författarna och ansåg dessutom att det antika Rom borde tjäna som förebild för hans eget Italien politiskt och militärt.

Även om kulturen blomstrade var den politiska miljön orolig. Det fanns flera rivaliserande italienska stadsstater mellan vilka intriger och maktkamper ständigt pågick. Machiavelli blev själv en del av det politiska livet då han anställd av styret i Florens verkade som rådgivare och sändebud. På detta sätt kom han i kontakt med ledare för olika italienska stadsstater.

Men då regimen i Florens störtades strandade Machiavellis politiska karriär. Han blev dessutom fängslad och torterad som misstänkt för delaktighet i en sammansvärjning mot Florens. Det ledde slutligen till att han blev förvisad från staden.

Fursten – Machiavellis huvdverk

Machiavelli tvingades dra sig tillbaka till ett enklare lantliv och vid denna tid börjar han skriva om sina upplevelser i politiken. År 1513 blir *Fursten* till. Sedan medeltiden var ”furstespeglar” en vanlig genre; dessa innehöll bland annat praktiska råd för härskare och det är hit Machiavellis första filosofiska verk sällar sig. Fast Machiavellis bidrag är lite annorlunda då det öppnar upp för ett annat slags dygdemönster hos en härskare. Att noga följa moraliska regler är inte det mest optimala för en framgångsrik härskare – det är bättre att vara fruktad än älskad, sammanfattar Machiavelli.

I den många gånger provocerande *Fursten* belyser Machiavelli en rad problem och svårigheter för en härskare. Människor är otacksamma och har lättare att känna missnöje än tillfredsställelse. Härskaren bör vara folkets vän utåt och uppfattas som hederlig, men det behöver finnas en dold agenda vid sidan om detta.

Bland de ofta pragmatiska råden i *Fursten* förordas drastiska metoder som innebär våld och utplånande. När en härskare intar en ny stat bör han antingen flytta sitt residens dit eller välja att helt ödelägga den: ”man ska antingen omhulda människorna eller krossa dem”. Även till religionen finns ett pragmatiskt förhållningssätt: den är av vikt inte för att den nödvändigtvis är riktig utan för dess förmåga att stärka de sociala banden.

Det har diskuterats huruvida *Fursten* egentligen var menad som den cyniska vittnesbörd den i förstone framstår som eller om det finns ett mått av satir inblandat.

Till skillnad från Platons idealsamhälle som det utmålas i Staten eller som Thomas More skulle presentera sitt Utopia kretsar Machiavellis politiska tankar kring realiteter. Han beskriver stater präglade av cykliska förlopp. De uppstår och blomstrar för att sedan till följd av egenintresse eller girighet försvagas för att i nästa fas splittras eller erövras.

Hans syn på historien är att den upprepar sig och ödet har en stor inverkan på individens liv. Vi råar ungefär till hälften över våra liv, resten bestäms av ödet. Machiavelli liknar detta vid en flod som understundom stiger och ödelägger ett område. En översvämning kommer hända förr eller senare och kan inte förhindras; vad som kan göras är att innan detta sker anlägga fördämningar och verkställa andra förbyggande åtgärder. Den som är företagsam kan således till viss del påverka sitt fortsatta öde.

Niccolò Machiavellis utvisning från Florens och avbrott i karriären blev startpunkten för hans filosofiska verksamhet, likväl önskade han sig hela tiden en återkomst till det politiska livet. Detta skedde aldrig, men desto mer har hans skrifter haft inflytande på den politiska idéhistorien.

More

1478–1535

Thomas More studerade juridik vid Oxford och blev sedan yrkesverksam inom ämnet. Han skulle övergå till humanistiska studier samtidigt som han tillgavs diplomatiska uppdrag och på den vägen blev han rådgivare till kung Henrik VIII och slutligen lordkansler.

Hans liv skulle ta en dramatisk riktning efter att den engelska kungen utnämnde sig till överhuvud för kyrkan och More inte gav sitt bifall. Kungens ogillande och Mores ovilja att ändra sin ståndpunkt ledde till Mores avrättning. Mores handlingssätt där han trots att hans liv föll på det valde en trygghet utifrån sin moral har gjort honom aktad av eftervärlden.

Utopia

Den skrift som More utkom med 1516 och var betitlad *Utopia* utgör ett framstående verk i den politiska idéhistorien och har levt vidare som ett begrepp i form av ”utopi”.

Utopia ger en skildring av en fiktiv värld i form av en ö belägen långt från den av samtiden kända civilisationen. Boken skisserar vad författaren tänker sig som ett optimalt statsskick, vilket sker i litterär form där en fiktiv portugis vid namn Rafael Hythlodæus påstås ha påträffat denna okända värld om vilken han berättar för författaren More.

Utopia beskrivs som ett idealiskt samhälle och då det dras paralleller till det rådande brittiska statsskicket, som i varje jämförelse visar sig underlägset, fungerar framställningen dessutom som satir. Mores *Utopia* skulle föregå senare skrifter i samma genre. Främst *Det nya Atlantis* (1626) av Francis Bacon, men också litterära verk som *Gullivers resor* (1726) av Jonathan Swift och *Candide* (1759) av Voltaire framställde alternativa samhällen som bildade motbilder till samtidens.

När More skrev om sitt tänkta idealsamhälle var kommunism ett okänt begrepp, men sättet som Utopia beskrivs på har utan tvivel likheter med det kommunistiska samhället. Privat

egendom existerar inte, vilket medför att invånarna arbetar för det gemensammas bästa och det beskrivs hur husens portar saknar lås. I Utopia är ingen "orolig för att han som privatperson skall sakna något, förutsatt att de offentliga förråden är välfyllda. Där förekommer ingen orättvis fördelning, där finns inga fattiga eller tiggare." Vidare används anspråkslösa kläder som med mindre variationer liknar varandra och tillverkas i de egna hushållen. Det är nyttoinriktat medan flärd förkastas som överflöd. Guld är inte bättre än järn.

Utopia styrs av en furste som är utsedd av folket via ombud (*syfogranter*) att regera på livstid – fursten kan dock avsättas vid maktmissbruk. Åkerjorden är rättvist fördelad och styrs av jordbrukare i stället för godsherrar. Det finns en skiftande rollfördelning mellan stadsbor och lantbrukare: efter en tvåårsperiod flyttar stadsbor ut på landet och lika många flyttar från landet till staden.

Graden av sysselsättning är hög och en drönartillvaro är inte accepterad. "Sex timmar anslås till arbete" och fritiden ägnas inte minst åt studier medan sådant som enligt författaren anses fördummande (t.ex. hasardspel) är förbjudet.

Det råder religionsfrihet, men den huvudsakliga religionen har tydliga drag av kristendom. Det nämns att kvinnliga präster förekommer. Tanken om religiös tolerans låg i tiden och bokens författare var samtida med Martin Luther som låg bakom den protestantiska reformationen.

Utopia skildras i idealiska tecken, men det är inte en fullkomligt paradisisk plats. Negativa inslag som krig kan förekomma även om utoperna själva är fredliga och enbart deltar i militära konflikter när de attackeras utifrån. Skildringen av Utopia är i mycket en skildring om utoperna som bebor landet och beskrivningen av dessa kungör att de är karaktärsfasta, dugliga i göromål och dygdemönster.

Montaigne

1533–1592

Den franske tänkaren **Michel de Montaigne** odlade en ny framställningsform i essayen. Han skrev ner sina själviakttagelser och allmänna betraktelser, vars resultat utkom i tre band och som fortfarande kan läsas med stor behållning. Även om Montaigne ses som essayens skapare kan Erasmus av Rotterdam nämnas som en förebild då denna hade publicerat skrifter av liknande art.

Han föddes i Saint-Michel-de-Montaigne i sydvästra Frankrike (han skulle ta sitt namn från orten). Efter att ha utbildat sig till jurist i Bordeaux och varit ämbetsman i denna stad drog han sig tillbaka till familjegodset där han framlevde återstoden av sitt liv. Från det världsliga livet övergår Montaigne beredvilligt till det tillbakadragna. I en essay redogör han för hur man under den sista delen av livet har levt nog för andra och bör övergå till att ta vara på sig själv och "veta hur man är sin egen".

På godset tillbringade han mycket av sin tid i tornet som han inrett till bibliotek. Där läste han, ägnade sig åt introspektion och skrev vad som skulle bli *Essayer (Essais)*.

Titeln på hans verk skulle också hädanefter bli namnet på själva den framställningsform som Montaigne skapat. Hans essayer avhandlar filosofiska uppslag med betraktelser av subjektiv karaktär där historiska anekdoter ofta vävs in och tjänar som exempel. Han blir en typisk företrädare för renässansen genom att uppträda med individualistiska perspektiv.

Bortom de subjektiva reflektionerna är Montaignes essayer ofta fyllda av frågor som rör moralfilosofi. Montaigne odlar ofta sina egna ståndpunkter som skeptiker. Inte sällan stödjer han sig på citat från romerska antika författare – Montaigne hade lärt sig latin redan som barn – som Plutarchos, Seneca och Cicero.

Men i slutändan blir det ändå genom Montaignes återkommande inåtvända fokus först och främst livsfilosofi. Han är en osäkerhetens tänkare som väjer för det formella och betonar vad han *inte* vet – så är hans främsta förebild också Sokrates. Det enda ämne han ser sig som riktigt kunnig inom är sig själv. Han fäster blicken inåt för att utröna en människas väsen och behandlar allt från intellektets betydelse för välbefinnandet till hur man handskas med vetenskapen om döden.

Positionerad någonstans mellan filosofi och litteratur har Michel de Montaigne förblivit en viktig person i vår kulturhistoria. Renässansen var en period då konsten blomstrade och litteraturen fick ett uppsving i Europa. Det var dock inte på samma vis en storhetstid inom filosofin och Montaigne framstår som en av tidens mest centrala tänkare.

Bacon

1561–1626

Francis Bacon gjorde en lyckosam yrkeskarriär inom först juridiken och sedan politiken. Fast det skulle få ett tvärt slut efter att han gjort sig skyldig till att ha tagit emot mutor. Hans liv skulle därefter inriktas på filosofi, något som redan i unga dagar intresserat honom.

Kunskap och vetenskap

Francis Bacon har kallats den första vetenskapsmannen. Han tillskrivs dock inga upptäckter och ska kanske med mer rätta ses som en sorts talesman för vetenskapens nytta – ett synsätt som vid denna tid inte var något självklart. Hans huvudsakliga teser kring kunskapens betydelse för människan och hur civilisationen kommer omstöpas av naturvetenskaperna.

Idag är det en självklarhet att vetenskapen är framåtsträvande, men under medeltiden var vetenskaperna fixerade i vad som ansågs vara eviga sanningar som i hög grad gick tillbaka på antiken. Men för Bacon var det orimligt att hålla fast vid äldre tiders uppfattningar då hans egen samtid hade en längre erfarenhet och därmed i stånd att besitta större vetande.

Bacon bestred en del av värdet i kontemplation och filosofiska system framför vilka han föredrog nyttotänkande. Hans vurm för den rationella kunskapen ska ses i bakgrund av den starka ställning som naturvetenskapen intar under 1600-talet (han är samtida med bl.a. Isaac Newton). Bacon blev en av de viktigaste företrädarna för idén att vetenskap och kunskap bör utvecklas genom att ompröva gamla sanningar och expandera mot nya områden. Bacon lade fram en teori om varför kunskapen stagnerat, vilket han kallade gyckelbilder:

- Stammens gyckelbilder – hur människans syn på världen påverkas av hennes självsyn och hur hon därmed hindras från att se världen som den är.
- Grottans gyckelbilder – hur den enskilda människan är präglad av sina erfarenheter och hur hennes fördomar kan leda henne fel ifråga om uppfattningar.

- Torgets gyckelbilder – utgår från den mänskliga gemenskapen som källa till villfarelser och särskilt hur språklig kommunikation avleder från att uppfatta verkligheten på ett objektivt sätt.
- Teaterns gyckelbilder – hur teorier såsom filosofiska system försvårar för förståendet att nå insikt om världen.

Målet med sökandet efter kunskap och ny teknik är för Bacon idén om dess användbarhet för samhället och den moderna människan.

Nya Atlantis

Nya Atlantis (New Atlantis) utkom postumt 1627 och i denna skisserar Bacon ett samhälle byggt på vetenskaplig strävan som ledande princip. Likt Thomas Mores *Utopia* har *Nya Atlantis* formen av en fiktiv framställning i vilken en okänd ö påträffas. Det skildras hur ett skepp som avseglar från Peru mot Asien hamnar ur kurs och slutligen siktar land någonstans i Söderhavet (det som idag kallas Stilla Havet). Ön heter på invånarnas eget språk Bensalem (jfr. Jerusalem).

Det påhittade Atlantis beskrivs redan under antiken av Platon i dialogerna *Timaios* och *Kritias* och vars idealstat i Bacons tappning blir en spekulativ stat vars naturvetenskap ligger långt före övriga världens och har resulterat i enormt välstånd. Ön är okänd för omvärlden, men genom regelbundna forskningsresor vet invånarna däremot allt av värde ifråga om ”vetenskaper, konster, manufakturer och uppfinningar från hela världen”.

Det är tydligt hur Bacon kända devis ”kunskap är makt” avspeglas i detta folks handelsresor, vilka avseglar med allehanda varor och återkommer inte med varor utan med information i fråga om upplysningar de inhämtat samt böcker och instrument.

Av de uppfinningar och dylikt som besättningsmännen får höra talas om på det nya Atlantis finns exotiska ting såsom ”maskiner till att öka och förstärka vindar”, ”paradisvatten” som förbättrar hälsan och ger ett längre liv och ”hälsokamrar” vars luft är behjälplig för att bota sjukdomar.

Det ges prov på sådant som kommit att tillhöra den moderna vetenskapen och på vilket vi idag har en ambivalent syn. Det handlar om frukt som manipuleras för att ”komma upp och bära frukt hastigare” och bli ”större och sötare” samt djur på vilka utförs ”dissektioner och experiment, så att vi därigenom kan få kunskap om vad som kan påverka människokroppen”. Även vad som kan liknas genmanipulation beskrivs för att framställa nya korsningar av arter.

Telefonen som inte uppfanns förrän under andra halvan av 1800-talet förekommer i detta verk från 1627, i vilket en uppfinning omtalas med följande ord: ”medel till att förmedla ljud i ledningar och pipor på oväntade vägar och avstånd”.

Francis Bacon hyste en optimistisk kunskapssyn som omfamnade idén att människan skulle uppnå ett herravälde på jorden genom teknik och vetenskap.

Nya tiden

Renässansens lärda män återupptäckte antiken och nedgjorde skolastikernas snusförnuft samtidigt som de ställde människan i centrum med en ny humanistisk uppfattning. Det var dock först på 1600-talet med tänkare som René Descartes som nya väsentliga inslag på filosofins områden kom till – ett århundrade som brukar anses som det viktigaste för filosofin sedan Platon och Aristoteles dagar.

Descartes

1596–1650

Flera stora filosofer verkade under 1600-talet och en av dessa var **René Descartes**. Den franskfödde tänkaren Descartes har blivit kallad ”den moderna filosofins fader” och i hans *Avhandling om metoden att rätt vägleda sitt förstånd och söka sanningen i vetenskapen* (1637) inleddes en ny filosofisk metod.

Descartes anses som grundaren av den moderna *rationalismen* vars kunskapsteoretiska kärna säger att kunskap om det sanna inte följer av erfarenhet utan finns medfödd. Kunskap nås deduktivt, vilket innebär att insikter sker främst via intellektet och byggs inte upp genom erfarenheter.

Det systematiska tvivlet

Descartes kritiserade filosofin för att hittills inte kunnat binda några sanningar utan bara producerat sådant det fortfarande tvistades om. Efter att ha läst mängder av böcker inom många områden kunde Descartes betrakta sig som lärd, men beklagar sig med att detta ändå inte gett honom något tillförlitlig kunskap.

Descartes redogör vidare hur han bestämmer sig för att lämna böckerna för att resa runt i världen och lära känna människorna. Planen verkställs, men inte heller detta visar sig vara vägen till kunskap och insikt.

Allting där minsta osäkerhet kan finnas förkastas och det sker ett upphöjande av tvivlet som en grogrund för vetande. Med denna skeptiska krigsföring mot antagna sanningar leds Descartes mot en punkt där ingenting tycks vara helt tillförlitligt.

Men slutligen kommer upptäckten. Eftersom han själv kunnat tänka detta och resa allt tvivel måste han själv vara något som säkert existerar; en första verklig sanning framträder: ”jag tänker, alltså finns jag” (*cogito, ergo sum*).

Detta bevis, som även konstaterade att det subjektiva var säkrare kunskapsgrund än det objektiva, var något som inte kunde rubbas och det blir ett fundament att bygga vidare på för Descartes. Hans metod där kunskapen framletts av ett systematiskt tvivel skulle i viss omfattning accepteras av andra filosofer, men det fanns – som vanligt – invändningar.

Gudsbevis och den cartesianska cirkeln

Oavsett om det tänkande medvetandets föreställningar om världen är riktiga eller inte menade Descartes att man kan dra slutsatsen att medvetandet existerar.

Som förlängning av denna slutsats kunde det, enligt Descartes, härledas ett bevis för guds existens. Detta bevis liknar i mycket det ontologiska gudsbeviset. Descartes når efter ett långt resonemang fram till slutsatsen att tanken om Guds existens måste ha kommit från Gud själv. Vidare antas att denna tanke måste blivit nedlagd av ett högre väsen och att tanken måste stämma då Gud kan antas vara god och därmed inte vill bedra oss.

Enligt Descartes stöder därmed bevis ett (att jag tänker förutsätter att jag finns till) ett andra bevis om Guds existens: om jag kan tänka vad bara ett något fullkomligare än jag själv nedlagt i mig måste detta också vara sant.

Det är här kritiken kommer in. Många har hävdade att ovanstående resonemang innehåller ett cirkelbevis – *den cartesianska cirkeln*. Cirkelbeviset tar fasta på att Descartes först påstår att Gud finns emedan vi kan inse det genom vårt medvetande, och sedan påstår att det bara är tack vare Guds existens som vi kan försäkra oss om sanningshalten i vårt varseblivande.

Descartes skrev några år senare (1641) ett ytterligare stort verk: *Meditationer över den första filosofin i vilka Guds existens och själens odödlighet bevisas*. Här upprepar Descartes mycket från sitt tidigare verk *Avhandling om metoden*, fast denna gång är innehållet uppställt kring sex "meditationer" och skrivet på latin i stället för på franska.

Förnuftet och sinnen

Descartes lägger fram en stark argumentation för att det inte är med våra sinnen utan med vårt förnuft vi förnimmer tingen. Han framställer ett exempel härom med ett stycke vax från en honungskaka.

Vi kan smaka, se och lukta på vaxstycket i sin karaktäristiska form. Fast vad händer när vaxstycket flyttas närmare elden? Den förlorar då sin smak, sin form och sin doft. Men det är fortfarande ett stycke vax, fast nu är det inte längre våra sinnen som säger oss detta utan vår kunskap.

Människan och den mekaniska världsbilden

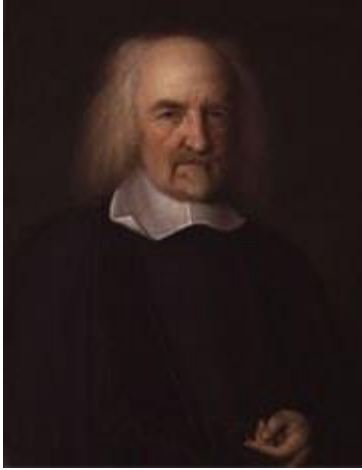
Världen är enligt Descartes indelad i två delar: materiell substans (*res extensa*) och det tänkande (*res cogitans*). Det materiella är allt som har utsträckning medan tänkandet utgår från den mänskliga själen – djuren saknar själ och liknas vid "automater".

Det finns en skarp gräns mellan den mänskliga kroppen – människokroppen var hos Descartes en maskin, styrd av mekaniska principer – och själen, som lokaliseras till talkottkörteln. Förmedling mellan hjärnan och sinnesorgan och muskler skedde genom så kallade ”livsandar” som hade formen av diminutiv materia. Sättet att skilja kropp och själ är en form av *dualism*.

Descartes lära var av högst vetenskapligt intresse och en som blev imponerad av Descartes filosofi var den svenska drottningen Kristina. Hon bjöd Descartes till Sverige för att bli undervisad i filosofi, vilket denne accepterade. Olyckligtvis blev det nordiska klimatet René Descartes undergång. Han insjuknade och avledd hastigt i lunginflammation.

Hobbes

1588–1679

Thomas Hobbes var en politisk filosof från England. Han föddes i Westport med en präst som far, utbildade sig vid Oxford där han tog examen 1608 och försörjde sig därefter bland annat som lärare åt den unge prinsen av Wales.

Människans behov av en stat

Kärnan i hans tänkande rör sig kring människornas relation till varandra och hur en fredlig samvaro kan upprättas. I Hobbes mest kända verk *Leviathan* beskrivs människan som oförmögen att leva i samförstånd utan en överordnad makt.

Människorna befinner sig i ett naturtillstånd där allas krig mot alla råder och osämja uppstår emedan människor blir konkurrenter inför önskningar som ofta är riktade mot samma föremål. Det kan rent konkret röra sig om att någon besitter ett stycke mark som andra gör anspråk på och därigenom påbörjas konflikter. Inför sådana förutsättningar uppstår också misstro mellan människor, menar Hobbes.

Lösningen är därför en stat, ett förbund skapat av människorna som utan en övergripande maktapparat inte kan skyddas. Samhällets funktion blir främst att skydda människan från sig själv genom att hålla de naturliga lidelserna i schack samt att skapa en förutsättning för utveckling – utan en stat tvingas människorna lägga sitt fokus och sina resurser på det krig som enligt Hobbes pågår i någon form så länge ingen övergripande ordning existerar.

Ett annat viktigt argument är att först när lagar instiftas kan människorna lära sig vad som är rätt och fel, dessförinnan kan deras handlingar inte anses som syndiga. Det finns nämligen inga gemensamma lagar nedärva i mänskligheten, vilket medför att människor utan stiftade lagar kommer göra olika bedömningar ifråga om vad som är en oförrätt.

Det är utifrån denna samstämmighet där *allas* vilja underkastas *en* som Hobbes definierar staten:

en enda person, vars handlingar var och en i en stor människomassa genom ömsesidigt fördrag bemyndigat, i syfte att han skall använda allas deras styrka och resurser såsom han finner ändamålsenligt för deras fred och gemensamma försvar.

Den enväldige härskaren

I den stat som förordas i *Leviathan* regerar en enväldshärskare med suverän makt. Denne kan likväl avsättas ifall han missköter sig. Fast avsätta härskaren kan endast göras under speciella omständigheter. Enligt Hobbes var nämligen all sorts uppror mot staten fördömligt. Hans logiska argument här var att då det var människorna själva som instiftat staten vore det ett angrepp mot dem själva. Likväl menar han att om ett uppror skulle lyckas blir det per automatik legitimt eftersom staten inte lyckats med sin uppgift att skydda dess medborgare.

Även om Hobbes värnar om individen är det inte på samma nivå som hos Locke. Om medborgarna i Hobbes stat förvisso är tryggade av lagar och förordningar är deras övriga friheter i hög grad begränsade. Inte nog med att staten bestämmer religionen, även fria åsikter i allmänhet kan ses som ett hot mot suveränen.

Det är av vikt att se Hobbes starka tro på en suverän stat i förhållande till den tid som rådde. Engelska inbördeskriget som pågick mellan 1642 och 1651 tvingade Hobbes i landsflykt och lät honom att del av bestialiska grymheter – alla katolska präster som inte lyckades gömma sig dödades och därtill massor av civila – som snarast påminde om människan i ett vilt tillstånd.

Pascal

1623–1662

Blaise Pascal föddes i franska Clermont-Ferrand, son till en jurist och med en moder som avled när han blott var tre år. Han var länge främst inriktad på matematik, men det är hans stora religionsfilosofiska verk *Tankar (Pensées)* som gett honom en plats i filosofins historia.

Pascal ägnar sig inte åt systematisk filosofi likt hans samtida Descartes, Spinoza och Locke utan är en tänkare som förenar teologi, moral och psykologi. *Tankar* är i mycket ett ställningstagande för kristen moral och ett försvar för kristendomen som religion. Fast framställningen, till formen bestående av kortare avsnitt med spridda reflektioner, är i hög grad filosofisk till sin art.

Den rationella tron

Pascal är inte fullständigt övertygad utav bevisen för den kristna religionens grunder eller att Gud existerar, men framför i *Tankar* en tes om att det trots allt är mer rationellt att tro på en högre makt eftersom den högsta lyckan bara kan nås på denna väg emedan tvivel frambringar olycka. Vi har inget att förlora genom att tro på Gud då det ger oss hopp om ett kommande liv och skänker oss lycka tills dess samt evig lycksalighet i ett eventuellt efterliv. Att avstå från att tro kan däremot inte leda till någon vinning, men däremot en förlust: om Gud finns och vi lever som om han var oväsentlig väntar oss helvetet i ett eventuellt efterliv.

Denna tanke framförs utifrån en syn på människans villkor som Pascal sammanfattar med orden ”obeständighet, leda och oro”. Det är inte ateisterna utan de som är liknöjda eller hyser skepsis inför tron som agerar mest oriktigt. Deras insats, som är valet att tro på en skapare, vore ringa i relation mot vad deras möjliga vinning är (om deras tro visar sig vara riktig).

Det faktum att Gud inte är synlig är för Pascal inte ett tillräckligt motbevis mot dennes existens. Tron kräver att hjärtat söker och finner, vilket gör det omöjligt att på intellektuell basis avfärda existensen av Gud. Eller som Pascals kända citat lyder: "Hjärtat har sina skäl som förnuftet inte känner".

Pascal kritiserar också andra religioner och dess instiftare, något som dock faller utanför ramen för vad som här är intressant ur ett filosofiskt perspektiv.

Den störtade människan

Pascal beskriver människan som att ha störtat ned från sin fullkomlighet. I sin potential är hon stor, men hennes verklighet består av eländiga förhållanden.

Människan är i strid med sig själv där lidelserna stöter emot förnuftet. Även om människan tror sig söka lycka genom att uppnå ro behöver hon oro. I frånvaro av oro blir livet enformigt och oron är därför nödvändig avledning från den enformiga livssituationen där hon börjar tänka och upptäcker tomheten som egentligen utgör hennes liv.

Pascal har heller inte mycket till överst för mellanmännsliga relationer. Människorna älskar inte varandra för vad de är utan för de yttre egenskaperna och utseendet, vilket inte minst är problematiskt då dessa saker aldrig är helt beständiga hos någon. De är också upptagna med tankar om vad deras medmänniskor tänker om dem.

Makt och lagar

Av pragmatiska orsaker är det till vår fördel om vi lär oss lyda lagar och sedvänjor. Misstagen uppstår då vi tror att vi kan finna sanningen kring rätt och fel i varje enskilt fall och införa denna som ny lag. Det är alltså förnuftigare att acceptera någorlunda rättvisa lagar då det inte finns realistiska utsikter till att uppnå helt rättvisa sådana.

I Pascals syn på moral framgår att rättfärdigheten av praktiska skäl bör företrädas av makten där majoritetens syn ska bli vägledande – mer av praktiska skäl dock än som varande den mest upplysta vägen. ”Rättfärdighet och makt måste alltså gå hand i hand”, skriver Pascal, så att ”detta som är rättfärdigt blir starkt och det som har makten samtidigt blir rättfärdigt”. I Pascals synsätt är makt och myndigheter nödvändiga, men deras tillkomst och skick är baserade på tillfälligheter.

Blaise Pascal som under sitt liv hade en svag hälsa dog vid 39 års ålder. Det som skulle ses som hans huvudverk, *Tankar*, publicerades först efter hans död då manuskriptet upptäcktes.

Spinoza

1632–1677

Baruch Spinoza föddes i Amsterdam dit hans föräldrar tvingats immigrera. De var portugisiska judar och judar som inte konverterade till katolicism fördrevs vid denna tid från Portugal. Spinoza blev själv utesluten ur sin judiska församling sedan han blivit misstänkt för fritänkeri. Att Spinoza inte kompromissade med sin tankefrihet bevisades då han avböjde en professur emedan han ansåg att detta kunde inkräkta på hans filosofiska frihet. I stället livnärde han sig på att slipa optiska glas.

Även om Amsterdam vid denna tid var relativt liberalt när det gällde politiska och religiösa åsikter var Spinozas filosofi alltför radikal. För att slippa förmodade förföljelser och andra repressalier blev hans mest betydande verk offentliggjorda antingen under pseudonym eller postumt.

Spinozas metafysik

Ett av dessa verk var *Etiken bevisad på geometriskt vis* som publicerades strax efter hans död och boken kom omedelbart att förbjudas. Här finns bland annat den i Spinozas filosofi centrala idén om att materia och ande är en enda substans, vilken kan härledas till Gud eller Naturen. Denna enda substans har likväl oändligt antal attribut. En konsekvens av denna panteism var att Gud identifierades med naturen i stället för vara överställd densamma, något som gjorde Spinoza högst impopulär bland kyrkans män.

I Spinozas märkliga panteistisk världssyn är människor och ting bara modifieringar (*modi*) hos substansens attribut. Människan är således ingen egen substans utan bara en del av substansen (Gud eller Naturen). Och av alla attribut hos denna substans är endast två fattbara för människan: tanke och utsträckning.

Spinozas metafysik hade återverkningar på etikens område. En implikation av att människan var uppslukad i en substans som utgjorde allt var att sådant som ondska eller godhet inte

existerade. Intryck av ondska, exempelvis, är endast illusioner ledda ur hos våra begränsade möjligheter att fatta helheten.

Spinozas kunskapsteori

Spinoza delade in kunskap i tre kategorier:

1. Kunskap från sinnena. Förnuft som framställs av sinnena direkt från tingen – detta är en fragmentarisk och oordnad kunskap.
2. Allmänna begrepp. Välgrundade idéer om tingens egenskaper utifrån begrepp – detta kan leda till förnuftig insikt.
3. Intuitiv kunskap. Den högsta formen av kunskap – detta är en djupare form av kunskap där förståelse för essensen ingår.

Eftersom människorna i Spinozas betraktelsesätt var en del av Guds allomfattning kunde deras idéer vara sanna och riktiga. Däremot existerade ingen fri vilja utan varat var uppslukat av ett nödvändigt orsakssammanhang. I Spinozas deterministiska system kommer orsak före verkan och inte tvärtom som hos den aristoteliska läran. Det finns således inga ändamål i naturen utan bara logisk nödvändighet.

För Spinoza var alla ting del av en helhet. Tingen i sig var monader (jfr. Leibniz och dennes monadlära), enligt en teori som ibland kallas *monism* och vars grundsyn överensstämmer med tidens uppfattning om att materien var oändligt delbar.

Spinozas kritik av Bibeln

Om renässansen var återblickande ville 1600-talets intellektuella bana en ny väg framåt. Det skedde stora saker inom naturvetenskapen med namn som Galileo Galilei och Isaac Newton i spetsen och det gjordes tekniska landvinningar såsom teleskopet och mikroskopet.

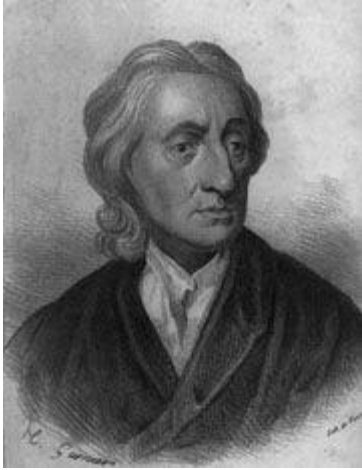
Spinoza menade att Bibeln måste kunna utsättas för vetenskaplig texttolkning på liknande sätt som andra texter. I *Tractatus theologico-politicus* (1670) förde han fram tanken att Bibeln är skriven av flera författare vid olika tider. Han prövar även sanningshalten i olika passager och förkastar existensen av mirakler med stöd i sin syn på naturen som strängt lagbunden. Spinoza finner att filosofin är en bättre vägledare till kunskap och lycka än historiska texter.

Denna kritik av Bibeln avspeglar också Spinozas syn på samhället och religionen i ett bredare perspektiv. Kyrkan skulle vara underställd staten i alla maktangelägenheter. Det enda som kunde undslippa statens suveräna makt var individen och dennes tankefrihet. Spinozas skrifter var som sagt förbjudna under 1600-talet.

Baruch Spinoza intar en särställning bland samtida tänkare i det han inte strävade efter att förena religion och naturvetenskap. Spinoza avled i en ålder av endast 44 år, vilket antas ha orsakats av lungsjuka. Något om hur omstridd denna filosof var framgår i berättelsen om skändandet av hans gravsten. Det sägs att hans latinska namn Benedict, latin för ”den välsignade”, ströks över och ersattes av Maledict, ”den förbannade”.

Locke

1632–1702

John Locke föddes i byn Wrington i sydvästra England. Han blev vida berömd på äldre dar främst tack vare två verk: *Två avhandlingar om regeringssättet* (*Two Treatises of Government*) och *En essay om den mänskliga kunskapsförmågan* (*An Essay Concerning Human Understanding*), båda utkomna 1690.

Lockes kunskapskritik

Det finns något av det jordnära hos filosofen Locke. Inte minst framkommer detta i hans syn på den mänskliga kunskapen. Den mänskliga kunskapen är begränsad, vilket han illustrerar i liknelsen att människan känner till lodlinans längd, fast inte havets djup.

Den mänskliga kunskapsförmågan sträcker sig kring dess nödvändiga domäner. Människan behöver inte veta allt, bara vad som av praktiska skäl är viktigt att veta, såsom politisk och social kunskap.

Som svar på Descartes skepticism huruvida säker kunskap över huvud kan existera, kunde Locke med stöd i sin kunskapskritik svara att Gud gett oss förmågan att inneha en viss kunskap – alltså det som är nödvändigt för oss.

Locke förnekar att det finns medfödd kunskap. Nyfödda barn kan inte veta något om matematik eller Guds existens. Kunskap är enbart grundad på erfarenhet, ett synsätt som brukar gå under namnet *empirism* och Locke är en av dess första företrädare. Att påstå att kunskap utgår från erfarenhet är idag knappast revolutionerande, men på 1600-talet var den katolska kyrkans makt stor och enligt denna var kunskapen härledd från Gud.

Locke var dock ingen utpräglad empiriker i det att han gjorde en indelning av kunskapen i tre nivåer – precis som Spinoza gjorde fast från en annan utgångspunkt:

- *Den intuitiva kunskapen* kommer före vetenskapen och innefattar sådant som kallt och varmt.
- *Den demonstrativa kunskapen* är sådant vi kommer fram till genom analys och observation.
- *Den sensitiva kunskapen* som leds av våra sinnesintryck.

Hur vi uppfattar tingen

Locke skiljer mellan primära och sekundära egenskaper hos tingen (en dikotomi som kan jämföras med nödvändiga – tillfälliga egenskaper i Aristoteles metafysik). De primära egenskaperna är form, soliditet, rörelse, utsträckning och antal. Dessa egenskaper hos tingen är oberoende oss, det vill säga den som betraktar.

De sekundära egenskaperna är sådant som färg, smak och lukt. Dessa är till skillnad från de primära inte oberoende oss utan subjektiva medan de påverkas av våra sinnesorgan. Det gröna är ingen objektiv egenskap hos bladet, snarare något vi uppfattar genom vår synförmågas sätt att tolka.

Denna indelning som brukar benämnas *kritisk realism* var något som redan Demokritos gett förord åt och som definierades på nytt under 1970-talet.

Liberalismens fader

Locke har givits epitetet "liberalismens fader". Hans betydelse för liberalismen vilar på verket *Två avhandlingar om regeringssättet* där Locke fördjupar sig i förhållandet människa – frihet. Det är ett slags frihet som betonar den enskilda människans rätt till eget ägande och att det är statens ansvar att värna därom.

Locke försvarar äganderätten och finner det förnuftsvidrigt att hela jordens resurser ska hållas gemensamma. Även om jorden tillhör alla gemensamt har en människa rätt till resultatet av sitt arbete. Om någon brukar ett stycke orörd jord genom eget kroppsarbete bör denne också ha rätt till skörden. Detta betraktelsesätt manar på intet sätt på någon exploatering, Locke tillägger nämligen att förfarandet är rättmätigt "så länge det finns tillräckligt många och lika goda ting kvar i gemensam ägo för de andra". (Se fördjupning om Lockes syn på naturtillståndet i länk nedan.)

Precis som Hobbes gör i sitt kända verk *Leviathan* förordar John Locke det positiva i utvecklingsgången från naturtillstånd till samhällsfördrag. Samhället gynnar rättvisan och är till skydd för människan och dennes äganderätt. Locke skiljer sig samtidigt tydligt från Hobbes: då Hobbes menade att människornas oförmåga att undvika konflikter kräver en enväldshärskares suveräna makt anser Locke att människan ska ha en fri roll i samhället och tillskriver henne förmågan att själv avgöra vad som är rättvisa genom förnuftet.

Leibniz

1646–1716

Gottfried Wilhelm Leibniz föddes i tyska Leipzig. Hans far var professor i moralfilosofi vid stadens universitet där också Leibniz studerade ett tag innan han fortsatte med juridikstudier i Altdorf. I stället för att ta emot en professur i Altdorf valde han att ägna sig åt egna studier, litterära arbeten och resor, ofta föranledda av diplomatiska uppdrag.

Leibniz som var verksam inom flera gebit har kallats det sista universalsnillet. Utöver filosofin intresserade framför allt matematik – även om det oftast är med filosofihistorien Leibniz förknippas är han inräknad som en viktig person i matematikens historia.

Leibniz brukar inräknas i den rationalistiska skolan, vilken står i kontrasterande förhållande till den empiriska. Rationalisterna ansåg att det finns medfödd kunskap oberoende av erfarenheter.

Monadläran

Under 1600- och 1700-talen stod fortfarande filosofin i nära förhållande med naturvetenskapen. Den naturvetenskapligt influerade monadläran (eller monadologin) är central i Leibniz tanke-system med idén om monader som en primär substans i varats uppbyggnad.

Leibniz inställer sig härmed till den syn på världen som inom filosofin kallas *monism*, fast med en säregen inriktning som kan hänföras till en metafysisk idealism.

En viktig skillnad mot den monism som bland andra Spinoza företräder är att Leibniz monader är mångtaliga och inte är några materiella objekt i egentlig mening – de saknar utsträckning och därmed form. De kan i stället beskrivas som element, vars egenskaper allting delar och besjålas av. Leibniz monader bör inte ses som några naturens minsta byggstenar då de är oändligt olikartade. Det grundar sig på Leibniz uppfattning att ingenting är exakt lika i naturen och oändligt skiftande, vilket ställer sig tvärt emot det panteistiska i Spinozas metafysik.

Gud och människa

Enligt Leibniz har människan i viss mån en fri vilja, men den emanerar ur en förutbestämd natur som Gud råvar över. Enligt Leibniz världsbild har Gud skapat världen och styr den likaså.

För att bättre förstå Leibniz tankar kring detta kan panglossianism-begreppet nämnas. Detta som förekom i Voltaires roman *Candid* är inspirerat på en uppfattning hos Leibniz, nämligen av vi lever i den bästa av världar. Hur mycket fri vilja som egentligen kvarstår för människan i en värld där den panglossianska världsuppfattningen råder med en Gud som styr världen kan diskuteras. Men även i den bästa av världar finns det som är ont. Fast genom att göra gott kan människan bidra med moraliskt värdefulla handlingar.

Berkeley

1685–1753

George Berkeley föddes på Irland nära Kilkenny. Han studerade på Trinity College i Dublin, men fortsatte sin karriär inom kyrkan och blev slutligen biskop.

Berkeley kritiserar den indelning man finner hos Locke mellan primära och sekundära kvaliteter hos tingen. Han menar att det perceptuella innehållet (vad vi varseblir i tillvaron) kan avvika från det perceptuella objektet (hur tillvaron är beskaffad) i båda fallen och inte bara gällande de sekundära kvaliteterna som den kritiska realismen hävdar.

Det existerar, enligt Berkeley, i varseblivningen heller ingen ”ren” form, utan en sekundär kvalitet är nödvändig. Även en ”primär” egenskap såsom form har subjektiva drag i det den kan uppfattas olika beroende på betraktarens avstånd och synvinkel gentemot tinget.

Den subjektiva idealismen

Berkeley menar att varseblivning måste vara något indirekt. Upplevelsen av ett objekt är egentligen inget mer än en sensation som blott *representerar* det fysiska objektet. Egenskaper hos ting är subjektiva som bara existerar så länge vi betraktar dem: ”Att vara är att uppfattas” eller på latin: *esse est percipi*.

Detta synsätt som fått namnet *subjektiv idealism* leder till vissa paradoxala konklusioner. Om en penna i en låda endast existerar medan vi betraktar den vad händer med pennan efter vi stängt lådan?

Det finns en del motstridighet ifråga om hur långt Berkeley för sitt resonemang gällande tingens behov av perception och vad som sker med tingen då de inte längre förnimms. Berkeley själv framför på ett ställe att tingen förblir existerande eftersom Gud alltid betraktar dem.

Angående osäkerheten gällande vår kunskap om världen finns en syn hos Berkeley om att vi inte av naturen är gjorda för att erhålla exakt information om sin omvärld. Människan är disponerad främst för andra saker, men Berkeley motiverar att människan genom Guds omsorg ändå getts åtskillig kapacitet att lära känna världen.

George Berkeleys omskakande teorier fick inget större genomslag under dennes livstid, men andra filosofer, särskilt inom fenomenologin, har senare påverkas av de speciella aspekter han förde fram om varseblivning av tingen.

Montesquieu

1689–1755

Charles de Secondat, baron de la Brède et de Montesquieu växte upp på ett gods i närheten av Bordeaux och tillhörde en aristokratisk familj. Han skulle i sin ungdom gå på internatskola innan han fortsatte studierna vid juridiska fakulteten i Bordeaux. Han skulle dock inte följa i sin faders fotspår och bli domare utan vigde i stället sitt liv åt författarskapet.

Montesquieu gjorde sig ett namn med den satiriska skriften *Persiska brev* som utkom 1721. Men hans huvudverk skulle bli *Om lagarnas anda* som han arbetade på i tjugo år och utgjordes av 31 böcker. Det är i *Om lagarnas anda* han lägger fram sina politiska idéer, vilka skulle få genomslag för den franska revolutionen och som fortfarande diskuteras inom filosofi, samhällsvetenskap och idéhistoria.

Även om Montesquieu blev ett frekvent åberopat namn under den franska revolutionen är hans politiska idéer inte att betrakta som revolutionära i den meningen att de ville omstörta rådande styrelseskick.

Styrelseformers olika grundprinciper

Montesquieu jämför olika styrelseformer och särskilt republiken, monarkin och despotin (vad vi idag skulle kalla för diktatur).

- Demokratins grundprincip är *dygd*.
- Monarkins grundprincip är *ärelystnad*.
- Despotins grundprincip är *fruktan*.

Det är demokratin som leder till de bästa villkoren, menar Montesquieu och betonar särskilt jämlikheten. I en demokrati kan tycke för samhället uppstå och detta föder i sin tur preferenser till jämlikhet och enkelhet (enkelhet ska här förstås som motsats till överflöd).

I monarkier och despotiska stater däremot ”aspirerar ingen på jämlikhet ... var och en strävar efter överlägsenhet”, skriver Montesquieu och menar att de som befinner sig långt ner i samhällskedjan i dessa samhällsformer inte har en naturlig strävan efter jämlikhet utan enbart att bli herre åt andra.

Maktfördelningsläran

”Makt måste hejda makt”, fastslår Montesquieu efter konstaterat människans benägenhet att missbruka makt. Bland det mest inflytelserika i *Om lagarnas anda* är den så kallade *maktfördelningsläran* (eller maktfördelningsprincipen).

Montesquieu delar in makten i en stat i de tre områden:

1. Den lagstiftande makten.
2. Den verkställande makten (folkrätten med utrikes- och säkerhetspolitik).
3. Den dömande makten (civilrätten med tvister och lagbrott).

Dessa tre makter måste vara skilda åt för att förhindra såväl maktmissbruk som erbjuda medborgarna frihet.

För Montesquieu är friheten en högst vägande rättighet för medborgaren och han uppfattar ett tydligt samband mellan denna och lagarna. Han skriver att ”i ett samhälle där det finns lagar, kan friheten inte bestå i annat än att kunna göra det man bör vilja, och i att inte vara tvungen att göra det man inte bör vilja”.

Är all makt samlad hos en person eller församling finns en utbredd risk för förtryck som kan föra med sig att medborgarnas frihet blir godtycklig. Makten bör således vara uppdelad och de som lagstiftar och verkställer ska därför vara från olika samhällsstånd.

För att de stiftade lagarna sedan inte förvrängs av en verkställande makt måste domsluten vara förenliga med lagtexten och inte med domarnas egna intressen. På motsvarande vis får inte den lagstiftande makten hindra den verkställande maktens utövning. I en monarki har kungen enbart del i den lagstiftande makten där han även har vetorätt.

Klimatläran

En uppmärksammas del i *Om lagarnas anda* är *klimatläran*. I denna framför Montesquieu teorier kring klimatets påverkan på människor i olika delar av världen. Han drar en mängd slutsatser från klimatfaktorer såsom att människor i kalla klimat har mer energi och att detta frambringar självförtroende och mod som följd, därtill även mindre hämndlystnad och list. I varma länder däremot är människorna mer ängsliga. Vidare innebär de nordiska folkens större muskelkraft mindre livlighet parat med få laster och många dygder.

Folken i de varmare länderna bildar kontrast genom att vara mindre sedliga, mer ombytliga och ha större passioner. Ett hett klimat påverkar även sinnet och levnadssättet: ”ingen vetgirighet, inget ädelt företag, ingen högsint känsla. Alla böjelser är passiva, lättjan är lyckan”.

Även det politiska skicket påverkas av klimatet för vilket hämtas stöd i att envälden som Mexiko och Peru är närmare belägna ekvatorn medan fria nationer är belägna närmare polerna. Landskapets och terrängens beskaffenhet utgör också en påverkan. Montesquieu nämner att de stora slätterna i Asien bidragit till att stater uppdelats i stora regioner. Afrika och Amerika liknar också Asien i detta hänseende. För att en delning av länderna inte ska ske måste de styras av en despotisk makt. I Europa däremot ”skapar den naturliga delningen flera stater av måttlig utsträckning” och detta skapar också förutsättning för frihet.

Montesquieus klimatlära bör ses utifrån den tid då den kom till. Det var en tid där bilden av Europa som världens centrum var förhärskande. Idag kan en del i denna uppfattas som nedsättande mot andra folk.

Hume

1711–1776

David Hume föddes och växte upp i den skotska universitetsstaden Edinburgh. Han skrev sitt mest berömda verk *Avhandling om människans natur* (*A Treatise Of Human Nature*) 1735–37. I detta verk trädde Hume in djupare på områden som varit centrala för tidigare filosofer som Locke och Berkeley.

Humes kunskapsteori

För Hume var erfarenhet något nödvändigt för att kunna inhämta kunskap. Världen måste upplevas och när den upplevs fås intryck, vilka kan omvandlas till idéer som bildar ett visst fundament för verklig kunskap. Men som ska redogöras för är denna kunskapssyn behäftad med skeptiska aspekter.

Hume använder ett exempel för att tydliggöra att kunskap inte finns före erfarenhet. Exemplet gäller två biljardbollars kollision. Medvetandet kan här inte på egen hand förutsäga skeendet efter kollisionen och därför kan bara gissningar gälla. Även om biljardbollarnas egenskaper är kända kan utgången aldrig säkert fastställas därför att den resterande informationen om hela situationen väntar i erfandet.

Men inte heller erfarenheter är tillräckliga för en fullständig kunskap om en händelse ska vara möjlig att inhämta. Erfarenheten ger bara en knapp del av hela den kunskapsmängd som en händelse består av.

Hume använder sig av en specifik begreppsapparat för att klargöra sina tankar. En väsentlig del av denna tar sin grund i en nivåskillnad angående vad människan förmår uppfatta av världen och på vad sätt erfarenheter därefter inordnas i hennes medvetande. Det är till exempel en helt annan sak att vara arg än att vara införstådd med vad ilska innebär.

Hume delar in dessa två kategorier i *intryck* och *idéer* där det förra är det starka, det direkt upplevda som alstrats genom sinnesintryck. Idéerna däremot är svagare reflexer av intrycken. Idéer härstammar i regel från sinnesintryck, fast med hjälp av fantasin kan vi kombinera

sammansatta idéer som inte har någon motsvarighet i verkligheten, såsom ”en dygdig häst”, vilket Hume ger som ett exempel.

Därmed reduceras begrepp till att snarast vara uppbyggda av förnimmelser. Resultatet av ett sådant betraktande leder till en skeptisk hållning, vilken Hume drar längre än kanske någon tidigare filosof i sitt förnekande av kausala samband. Inget kan på induktiv väg ledas till att vara regelmässigt gällande, menar Hume. Nästa gång något uppträder finns alltid möjlighet till undantag och därmed accepterar Hume heller inte tanken om allmänbegrepp.

Människan har nämligen godkänt det kausala skeendet som regel då det ter sig sådant, men detta är bara något skenbart som utmynnar ur en regelbundenhet vilken för den delen inte är nödvändig; den skapar bara en (osann) vana för människan.

Världen är alltså snarare så vi ser den, än som vi förstår den. Detta eftersom det är meningslöst med en förståelse som bara gäller det i nuet rådande.

Den mänskliga naturen

Humes kunskapssyn tillerkände den mänskliga naturen stor betydelse. Det är inte förnuftet som får oss att handla; det ger oss förvisso insikt, men i slutändan bestämmer viljan över våra handlingar.

Hume visar på orimligheten i att våra önskningar skulle strida mot förnuftet. Det strider inte mot förnuftet att önska världens undergång framför ett sår på fingret, poängterar han.

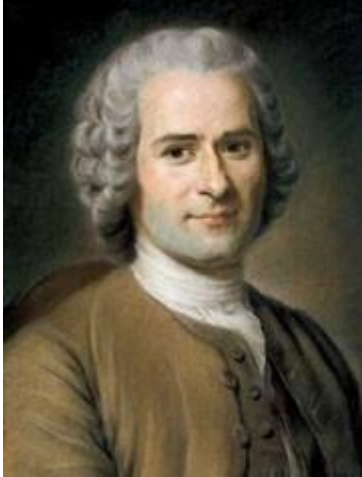
Exemplet är tillspetsat, men därigenom vill Hume tydligt tillbakavisa tidigare filosofers åsikt om en kamp mellan förnuft och vilja. Förnuftet kan enligt Hume inte ensamt få oss till ett visst handlande, viljan måste också finnas delaktig.

Vidare avvisar Hume tanken på att moralen hos människan kan betraktas ur ett vetenskapligt perspektiv och att det snarare bör ses ur ett psykologiskt perspektiv. En handling kan vare sig sägas vara god eller ond, utan enbart framdriven utav kärlek, empati, ilska, avundsjuka och dylika drifter. Dygd blir sålunda något subjektivt som undergår varje individs eget ställningstagande.

Många av David Humes åsikter var kontroversiella. Detta märktes inte minst då Hume sökte en professur i Edinburgh. Han möttes av vrede från personer för vilka han var en förnekare av Gud och moralen – tjänsten gick till någon annan. Hume fick aldrig någon professur, men mot slutet av hans liv började hans skrifter bli alltmer uppmärksammade och gav honom både renommé och inkomst (inkomsten kom främst genom det stora historiska verket, *The History of England*, som publicerades i sex volymer åren 1754–1761).

Rousseau

1712–1778

Jean-Jacques Rousseau som föddes i Genève blev berömd både som filosof och författare. Ett av hans mest inflytelserika filosofiska verk var *Essay om ursprunget och orsakerna till ojämlikheten mellan människorna* som utkom 1755. I denna fanns Rousseaus politiska idéer framlagda.

Bland hans kända litterära verk återfinns brevromanen *Julie eller Den nya Heloïse* (1761), *Émile eller Om uppfostran* (1762) om pedagogik samt hans kanske mest lästa verk, självbiografen *Bekännelser* (1781).

Natur kontra samhälle

För Rousseau var människan i naturtillståndet harmonisk, fri och frisk. Civilisationen däremot med sin kultur och vetenskap har fördärvat människan. Det är från denna ståndpunkt Rousseau tillskrivits slagordet ”Tillbaka till naturen”. Detta citat återfinns emellertid inte ordagrant i hans skrifter, fast återspeglar väl hans tankar.

Rousseau delar upp människans historia i olika faser. Första fasen var ett *oskuldstillstånd*: människan är på fri fot där endast sporadiska kontakter med andra från rasen sker. Den andra fasen var ett *första samhällstillstånd*: människan bildar familjer och bygger enkla bon i form av hyddor. Detta var den lyckligaste perioden, men den innehåller samtidigt fröet till fortsatt utveckling som i sin tur leder till en mer komplex samvaro.

Vad som ofrånkomligt med tiden utvecklas ur det första samhällstillståndet är ett beroende människor sinsemellan som gäller utbyte av tjänster samt upprättade känslöband. Nu förekommer också status som är hierarkiskt strukturerad bland människor.

Vidare följer en teknisk utveckling med jordbruk, vilket i sin tur leder till privategendom. Privategendom är för Rousseau en styggelse och ett slags fälla som leder till en civilisation där naturtillståndet alltmer överges.

Flera tidigare filosofer – bland dessa kan nämnas Locke och Hobbes – antog en ståndpunkt där ett samhällsfördrag hade både positiva och negativa konsekvenser då det trots sin onaturliga form gav skydd och trygghet åt människorna. Rousseau är kategoriskt negativ och menar att samhället är en apparat som gynnar de rika och lurar de fattiga. Det är efter grundandet av ett samhälle som den moderna civilisationens orättvisor, förtryck, krig och sjukdomar uppstår.

Människan är i Rousseaus ögon god, men förstörd av samhället. I *Émile* lägger han fram sin metod i form av en uppfostran som skulle bevara barnet god och okonstlad. Bland annat skulle barnet lära sig direkt av naturen och inte av en vuxen som pekade på kunskaper.

Rousseaus allmänvilja

Rousseau presenterar – i *Om Samhällsfördraget (Du Contrat Social, 1762)* – en för honom bästa tänkbara värld. Detta är dock ingen återgång till ett naturtillstånd – ”vägen tillbaka är stängd”. Vad det handlar om är att skapa den bästa möjliga gemenskapen.

Den bästa av stater styrs av folket och deras ”allmänvilja”. Allmänviljan presenterar Rousseau som en kollektiv vilja hos människorna som inte tar miste. Detta ska inte utläsas som majoritetens vilja. Rousseau gjorde åtskillnad mellan allmänvilja (*volonté generale*) och den totala summan av allas enskilda viljor (*volonté de tous*), där allmänviljan snarare representeras av en ”upplyst minoritet” än egenintressen hos en splittrad massa. Det är ”bättre och mer naturligt att de klokaste styr massan, när man inte är säker på att de [massan] styr till dess fördel och inte till sin egen”. Detta är enligt Rousseau den bästa formen av aristokrati, vilken närmar sig en ideokrati.

I ett politiskt val handlar det om att rösta för det man vet är bäst för alla och inte bara för sig själv i första hand. Över huvud var Rousseau kritiskt inställd till partier eftersom de splittrar folket. Några stora privategendomar finns heller inte i Rousseaus idealstat. Pengarna ska inte få makten, rikedom finns endast i staten.

Jean-Jacques Rousseau avled 1778 och var därmed inte vid liv under den franska revolutionen. Likväl blev hans genomgripande kritik av samhället ett föredöme hos de som ville störta makten. Han har också förblivit en av de stora franska ”upplysningsfilosoferna” jämte Montesquieu (1689–1755), Voltaire (1694–1778) och Diderot (1713–1784).

Burke

1729–1797

Edmund Burke var en irländsk-brittisk filosof född i Dublin. Efter att ha läst juridik och ägnat sig åt studier i litteratur och estetik blev han politiskt verksam som bland annat parlamentsledamot tillhörande whigpartiet.

Edmund Burke har antagligen en större plats i den politiska idéhistorien än i filosofihistorien. Hans flesta skrifter rörde politik, vilka ofta kretsade kring dagsaktuella händelser och blev en del av den politiska debatten.

Hans berömmelse vilar framför allt på pamfletten *Reflektioner om franska revolutionen* (*Reflections on the Revolution in France*, 1790), men också på epitetet som ”Konservatismens fader”.

Konservatism

Burke betraktade styrelseskicket som något organiskt, något som efterliknade naturens mönster varvid det genomgår olika faser av "nedgång, restauration och framsteg". Det förflutna framhålls som upphöjt i *Reflektioner om franska revolutionen*, med konstitutioner som byggts upp under lång tid. Således måste de som ska styra staten ha enorm erfarenhet. För Burke var till och med en hel livstids erfarenhet otillräcklig och därför var det inte motiverat att de styrande skulle genomdriva omvälvande reformer.

Den ställning Burke intog gick ut på att han ville behålla det bästa av det som rådde och gradvis låta mindre förbättringar växa fram. Att olikheter i åsikter förekom var av godo då detta framtvingade kompromisser, vilket medförde långsam och stegvis utveckling.

Det samhällsskick som Burke höll framför andra var monarkin. Han var därför skeptisk mot demokratier och ett av hans huvudargument mot den demokratiska principen var att en majoritet hos invånarna i ett land kunde utöva indirekt förtryck mot en minoritet. Ett sådant förtryck var rentav värre än från en enväldshärskare menade Burke då den förtryckte inte kunde söka stöd hos folket som då inte stod på dennes sida.

Det civiliserade samhällets lagar

Utifrån sin konservativa ståndpunkt hyste Burke en hög tilltro till det rådande även när det gällde lagarna. Människan skulle ha stora rättigheter, men de skulle baseras på lagar som skapats åt henne och lagarna var i sin tur reglerade av konventioner som enskilda inte skulle sätta sig över.

En grundprincip i det gemensamma samhället är att människorna underordnar sig lagarna och avsäger sig rättigheten att skapa sin egen rättvisa. "Människan kan inte njuta rättigheterna i ett ociviliserat och ett civiliserat samhälle samtidigt", menar Burke, och måste till exempel i hög grad avstå rätten till självförsvar i ett civiliserat samhälle. För att ett gemensamt samhälle ska kunna upprättas och på rationell väg tillgodose mänskliga behov måste passioner och böjelser hos enskilda tyglas.

Kritik mot den franska revolutionen

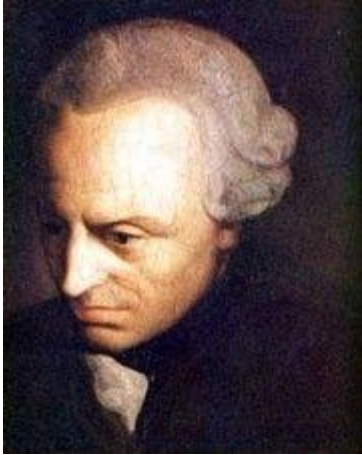
I *Reflektioner om franska revolutionen* kommenterar Burke den franska revolutionen i skarpt kritiska ordalag. För Burke var revolutionen en irrationell ohygglighet som inte gynnade samhället och dess invånare. Det rörde sig om en plötslig ingivelse utan förankring i historien och utan pejling mot framtiden.

Många förvånades över att Burke intog en fientlig attityd gentemot revolutionen eftersom han tidigare stått på de förtrycktas sida. Han hade de facto försvarat den ärorika revolutionen 1688, fast denna innefattades av andra idéer vilka bland inbegrep en återgång till ett mer demokratiskt styre i och med störtandet av kungen Jakob II. Beaktas bör också att Burke förde fram denna kritiska analys av revolutionen i Frankrike under de sena åren av sitt liv.

Vad Edmund Burke hade formulerat i sitt kritiska verk blev grundidéer för konservatismen och dess position gentemot radikala idéer. Centralt var motståndet mot att stödja sig på tankar och idéer snarare än på vad som var beprövat och stått som modell under flera generationer, enligt Burke var detta förkastligt eftersom det som utvecklats under lång tid torde inrymma en större insikt än det senast framkastade.

Kant

1724–1804

Immanuel Kant föddes och stannade hela sitt liv i Königsberg (dagens Kaliningrad som tidigare var en del av Ostpreussen) där han också blev professor på stadens oansenliga universitet. Kant är en av de största tyska filosoferna. Han måste också sägas tillhöra facket av svåra filosoferna och här presenteras de viktigaste bitarna i Kants extensiva filosofi.

Hans största verk var *Kritik av det rena förnuftet* (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781). Med detta verk ville han lägga ut en säkrare grund för filosofin och på begreppsmässig väg undersöka vad som gör kunskap alls möjlig.

Kants kunskapssyn

Kants kunskapsteoretiska metod som är underordnad noggranna logiska system namnges ibland *den kritiska filosofin*. Den skulle på framgångsrikt sätt visa hur rationalismen kunde förenas med empirismen, vilket i korthet gick ut på att medvetandet (det rationella) strukturerar kunskapen hos erfarenheten (det empiriska).

Kunskapen är enligt Kant en mänsklig skapelse och därmed saknar vi förmågan att fånga tingen i sina verkliga förhållanden. Med detta menar Kant att den kunskap vi har om ting och företeelser är betingade av oss själva. Tingen oberoende av oss själva ("tinget i sig") vet vi ingenting om, vi vet bara hur de framställs för våra sinnen (som fenomen). Detta kallas för *empirisk realism*.

Kant gör en indelning mellan kunskap *a priori* och *a posteriori*.

- Kunskap *a priori* – kunskap vi har före erfarenheten och exempel på detta är matematisk kunskap. Eftersom vi inte behöver göra några erfarenheter för lära oss att $2 + 2 = 4$ är denna sorts kunskap oberoende av erfarenheten.
- Kunskap *a posteriori* – kunskap vi endast har efter erfarenheten. Denna kunskap täcker det mesta och måste verifieras av erfarenhet.

Vidare skiljer Kant på *analytiska* och *syntetiska* omdömen. Ett omdöme är analytiskt om predikatets innehåll redan ingår i subjektets begreppsinnehåll. Ett syntetiskt omdöme däremot har ett predikat som går utöver subjektets begreppsinnehåll.

”Alla kroppar är utsträckta” är exempel på ett analytiskt omdöme eftersom utsträckt är en given egenskap hos en kropp. ”Alla kroppar är tunga” är ett exempel på ett syntetiskt omdöme eftersom tung är en egenskap som går utöver en given egenskap hos en kropp.

Etik hos Kant

Enligt Kant utförs den goda handlingen av plikt och utgår från förnuftet, så kallad *pliktetik*. Detta är en handling som inte färgas av yttre omständigheter som religion exempelvis och inte heller av naturlig instinkt eller personliga böjelser.

I denna etik finns stränga krav på vad som kan kallas en ”god handling”. Att hjälpa någon man hyser omsorg om behöver inte nödvändigtvis vara en god handling om man samtidigt inte följer sin plikt att hålla sig till sanningen.

I bestämmandet för vad som kan anses vara förnuftigt i detta fall finner Kant att den enda möjliga faktorn som kan säkerställa detta är Gud. Sålunda blir även Immanuel Kant en i raden av filosofer som funnit ett specifikt gudsbevis.

Som en del av sin etik formulerade Kant *det kategoriska imperativet*. Detta är ett moraliskt påbud som anger att varje människa bör handla på ett sätt som hon också vill att andra i allmänhet ska agera. Det kategoriska imperativet formulerades också så att varje människa ska behandla en annan människa som ett ändamål och inte bara som ett medel (i detta ligger att inte behandla andra för sitt eget syfte utan med tanke på deras eget väl).

Kants politiska syn

En del av Kants syn på politiken framkommer i skriften *Den eviga freden (Zum ewigen Frieden, 1795)*. I texten framläggs idén om bestående världsfred, något som kan möjliggöras genom att staterna införlivas i en världsfederation. Detta parallellt med att människorna genomgår nödvändiga moraliska framsteg. Tron på människans förnuft som garant för en positiv samhällsutveckling är ett centralt inslag i den liberalistiska ideologin till vilken Kant räknas som ett viktigt namn.

Hegel

1770–1831

Georg Wilhelm Friedrich Hegel var elev hos den berömda filosofen Friedrich von Schelling, detta trots att han var den äldre av de två. Hegel följde Schellings filosofiska läror till en början, men blev sedan självständig.

Hegel var en så kallad "systembyggare" vars filosofi omslöt mer eller mindre alla områden av mänskligt vetande och ställde upp teorier som skulle förklara både naturens och samhällets väsen.

Hans kanske mest kända verk är *Andens fenomenologi* (*Phenomenologie des Geistes*, 1807). I Hegels filosofi återkommer något som han kallar för *världsande*. Världsanden är ett slags omfattande förnuft, motsatsen till materia, som styr den historiska utvecklingen och i många avseenden kan liknas vid en gud. Föreställningen om världen som ett verk av ett medvetande eller en idé, brukar inom filosofin kallas för idealism.

Hegels syn på kunskap

Hegel underordnar sig varken rationalismen eller empirismen såsom dessa framställts tidigare av bland andra Descartes och Locke. Vår kunskap börjar inte i några säkra bevis, menar Hegel, utan i osäkra och förvirrade försök att närma sig verkligheten. Kunskapen är dessutom *provisorisk* däri att den hela tiden vidareutvecklas och korrigeras i en ständigt fortskridande process.

Följaktligen blir själva vägen till kunskap också ett slags kunskap. Och sanningen blir en process lika mycket som slutresultat. Detta utmynnar i satsen: "sanningen är helheten" (Das Wahre ist das Ganze).

Dialektik och logik

En viktig del i Hegels tänkande är hans dialektik som kan åskådliggöras med tre faser. I den första fasen gäller utveckling och mognad, i den andra fasen sker en övermognad som påträffas i självmotsägelser. I tredje fasen slutligen kan motsägelserna försonas, fast i en mer komplex sammanbildning. Dessa faser benämner Hegel som *tes*, *antites* och *syntes*.

Ett exempel är hur "varat" och "intet" sammanfaller i ett "blivande". Ett mer jordnära exempel: en känsla av vetande uppstår (*tes*), varpå en motsägelse upptäcks (*antites*), vilket bildar en insikt (*syntes*) och från denna kan en ny *tes* uppstå. Syntesen är dock inte ett permanent tillstånd utan följs av ny *tes*, och *antites* som förenas i en *syntes* och så vidare.

Varje *syntes* är i någon mån ofullständig eftersom den innefattar motsägelser som bildar dess *antites*. Men det finns en ständig utveckling och målet är en "absolut idé" som existerar utan motsägelser och som avspeglas i den "absoluta verkligheten". Denna dialektiska kunskapsyn präglar Hegels syn på historien där faserna åskådliggör hur förnuftet driver historien.

Hegels syn på historien

För Hegel domineras historien av förnuftet. Världsanden driver vetandet framåt och möjliggör utveckling. Det är en progressiv historiesyn där friheten är ett mått på graden av utveckling.

Världsanden styr och människorna som till synes verkar avgöra historiska skeden är blott redskap hos denne. Historiska skeenden är således inte bestämda av omständigheter som är förankrade i det rådande såsom sociala villkor, utan är bara förverkliganden av världsandens idéer. Därmed är historien deterministiskt betingad.

Hegels idealistiska synsätt leder till ett i politiska termer konservativt tänkande. Över de enskildas materialistiska villkor står staten som en bestämmande och högsta idé om samhället. Staten ses som överordnad både medborgarna och kyrkan. Dessutom bör vetenskaplig forskning inskränkas till sådant som är gagnelig för statens intressen.

Hegels inflytande och fortsatta ställning

Hegel kom under sin livstid av få ett väldigt inflytande på filosofin och kulturen i Europa. Den tid som följde kom likväl ofta att innebära kritik av hegelianismen där den hårdaste kritiken kanske kom från Popper och Schopenhauer. Allra hätskast i kritiken var förmodligen Schopenhauer som sammanfattade Hegels filosofi som abstraktioner utan innehåll. Det gigantiska teoretiska system Hegel byggde som kretsade kring filosofin och som förenades med inslag av religion har visat sig vara problematiskt och till viss del omodernt.

Men samtidigt som hans filosofiska system mött kritik har Friedrich Hegel förblivit en av de mest inflytelserika i filosofins historia, bland annat skulle han kraftigt påverka Marx.

Kierkegaard

1813–1855

Sören Kierkegaard är förmodligen den mest inflytelserika bland Nordens filosofer. Han levde i Köpenhamn under 1800-talet och var till skillnad från tidigare filosofer som Kant och Hegel inte del av universitetsvärlden. Med hjälp av faderns förmögenhet kunde han leva utan arbete och uteslutande ägna sig åt sitt filosofiska författarskap.

Hans självständighet märks i hans filosofi som är upptagen av subjektivitet och det enskilda (*hiin enkelte*). ”Subjektiviteten är sanning”, hävdar Kierkegaard. Individens skapar sig en egen sanning, vad som är sant för denne och kan bekräftas av livsödet. Filosofiska system som hos Hegel gjorde att individen kunde försvinna i helheten.

Religionen som kompromisslös

År 1843 utgavs under pseudonym *Antingen – eller* (*Enten – Eller*), vilket är Kierkegaards främsta verk. Mottot "ad se ipsum" ("till sig själv") är väl valt: huvudpersonen "A" i bokens första del är enligt sig själv utvald och har "endast en vän, Eko". Att Kierkegaard även skrev skönlitterära verk märks då tankematerialet är framlagt i delvis gestaltad form.

I *Antingen – eller* är det ett allt eller inget som står på spel. Det ljumma borgarlivet förkastas, likaså den officiella kyrkan. För Kierkegaard är präster detsamma som nonsens, religion för honom är något helt annat än vad som framförs från predikstolen. Då den officiella kyrkan står för ämbeten, status och något socialt förankrat är Kierkegaards kristendom förenat med ångest, förtvivlan och utstötthet.

Tidigare filosofer hade ibland velat stödja religionen på förnuft och därmed låta den ingå i filosofin. Kierkegaard kunde inte tillämpa en sådan syntes utan för honom var religionen mot förnuftet och helt kompromisslös: ”att tro mot förnuftet, denna livsfara existerar ju: att befinna sig på de 70 000 famnarnas djup och först där finna Gud”.

Kierkegaards livsfaser

Kierkegaard låter indela människans relation till livet i olika förhållningssätt och livsfaser. Ett sådant vanligt förhållningssätt är det som tillhör *dussinmänniskan*. Dussinmänniskan lever osjälvständigt och utan att reflektera nämnvärt över sin roll i tillvaron. Hon lever som de flesta andra utan egna ställningstaganden och blir i stället styrd. Detta slags livsföring kan emellertid föda olust och en känsla av tråkighet, vilket ibland leder till att dussinmänniskan kan gå vidare till ett nytt stadium.

Det finns hos Kierkegaards tre sådana stadier eller livsfaser – *det estetiska*, *det etiska*, och *det religiösa*.

Den estetiska livsfasen innefattar njutningar, äventyr och andra sensationer som får människan att leva i nuet. Specifika roller kan vara förföraren (Mozarts Don Juan nämns som exempel) eller konstnären.

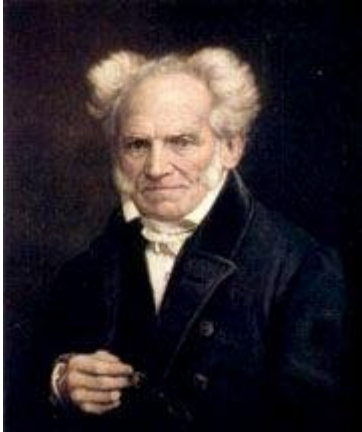
Fast ur detta febrila liv av starka utlevelser uppstår en baksmälla som orsakar ångest och förtvivlan. Ur detta tillstånd kan ett utvecklingskede uppstå som leder till den etiska livsfasen. I denna fas medbringas livsprojekt och nya roller som medborgare, familjefar och ämbetsman. I detta stadium har människan tagit ett steg bort från det subjektiva och i det objektiva slipper hon känslan av meningslöshet.

Men även det etiska stadiet med livsprojekt kan upplevas som ytligt och utan djupare mening. Det existentiella behovet kan först tillfredsställas helt i den religiösa fasen. Med en tro införs något att underkasta sig och därmed något annat att leva för än individens egna otillräckliga tillvaro.

Det är i dessa tankar om dilemmat gällande ens egen existens som Kierkegaard förebådar existentialismen som skulle utvecklas kring den franska filosofen Sartre under mitten av 1900-talet. Sören Kierkegaard dog ung och det var först strax efter hans död som han uppmärksammades rejält och blev internationellt erkänd bland filosofer.

Schopenhauer

1788–1860

Arthur Schopenhauer föddes i handelsstaden Danzig som son till en köpman. Efter att hans far tagit sitt liv och hans mor förskjutit honom skulle Artur redan i unga dar förena sig med ett liv präglad av ensamhet.

Schopenhauer var likt Kierkegaard inte en del av universitetsvärlden och kunde som rentier klara sig utan ett vanligt yrke. Schopenhauer föreläste dock en termin på universitet, fast med mindre lycka. Detta berodde till stor del på att han medvetet höll sina föreläsningar på samma tid som Hegel och Schopenhauer kom att förlora denna kamp mot sin rival, vars filosofi han ringaktade.

Schopenhauer som även hade en ringaktande inställning gentemot kvinnor förblev ogift. Han framlevde de flesta av sina dagar i Frankfurt am Main. Då Schopenhauer tillfrågades var han åstundade bli begravd svarade han: "Det är likgiltigt, de skola finna mig".

Fokus hos Schopenhauer ligger vid en sorts *livsfilosofi*, en livsfilosofi där pessimismen ständigt återklingar.

Världen som vilja och föreställning (1819) var hans första stora verk och räknas dessutom som det mest centrala. Försäljningen gick dock dåligt och de flesta exemplaren fick makuleras. Det skulle dröja tills de sista åren av Schopenhauers liv förrän han blev en beryktad filosof och många nya upplagor skulle ges ut. Detta skedde dock först efter hans mer lättillgängliga *Parerga und Paralipomena* som sammanfattar hans livsfilosofi rönt stort publikt intresse.

Metafysik och livsfilosofi

Världen är vilja och föreställning för Schopenhauer. Den existerar beroende av subjektet, det vill säga den som upplever världen. Sinnevärlden är som objekt för subjektet blott en föreställning – vi kan bara uppfatta fenomenet, ej tinget. Vidare har varje fenomen sidor av både objekt och subjekt och är därmed sammankopplade.

Fenomen framträder i tre former:

- Tid
- Rum
- Kausalitet

Språket är underordnat dessa tre former och därmed är det inte möjligt att genom begrepp förklara metafysiken.

För Schopenhauer drivs människan inte av rationellt begrundande utan av drift. Något mål och inre värde existerar inte, enbart skiftande behov och strävan. Dessa behov och strävanden kan dock aldrig helt uppfyllas. När vi väl uppnår vårt mål blir det ändå inte jämförbart med vad vi drömde om. Vår strävan föds ur brist och lidande, därmed är målet för vår strävan illusoriskt och förfalskat.

Det är ur denna slutsats Schopenhauers stora pessimism ger sig till känna. Även hans syn på historien och samhället genomsyras av pessimism. Historiens utveckling bestäms inte av förnuft och kantas inte av framsteg. Det är brott, ondska och nöd som är bestämmande för historiens gång eftersom den mänskliga moralen förblir densamma. Framsteg i form av nya uppfinningar och tekniska landvinningar är snarast parenteser och i stort upprepar sig historien kring ett nav bestående av ondska.

Att förvänta sig några stora förbättringar är naivt då staten inte vilar på förnuft, utan bara är något nödvändigt ont. Människan är i första hand vilja och ur detta manifesterar sig historiens och samhällets villkor. I Schopenhauers filosofi finns inte plats för någon idealstat som hos Platon eller några utvecklingsfaser som hos Hegel.

Konsten bär på räddningen

Ljuset i tillvaron fanns för Schopenhauer hos konsten. Enkom konsten (Schopenhauer räknar även naturens skönhet hit) låter oss glömma vår strävan för ett tag. Hos konstverken bor evigheten. Musiken är konstarten som Schopenhauer sätter högst. Musiken förmedlas med direkt kraft och är en sann avbild av viljan.

Schopenhauer var också färgad av det indiska verket *Upanishaderna* med sina filosofireligiösa skrifter. I likhet med hinduistisk lära ansåg Schopenhauer att verklig lycka kan nås genom att avstå jaget och frid finnas bortom det materiella.

Schopenhauers inflytande och fortsatta ställning

Arthur Schopenhauers filosofi blev en stark drog för många filosofer och likaså stora författare, till exempel hos Lev Tolstoj kunde dennes tankar uppträda mellan raderna. Man har gissat att under 1800-talet var Schopenhauer den mest lästa av alla författare.

Medan Schopenhauers metafysik har fått ringa bestående inflytande har hans essäbetonade texter med inslag av aforismer behållit sin dragningskraft. Att han därtill är en utmärkt stilist gör att hans texter läses utanför de akademiska kretsarna.

Comte

1798–1857

Auguste Comte utbildade sig till ingenjör, men skulle senare påbörja ett författarskap som förskaffade honom positionen som en av de viktigaste teoribyggena inom samhällsvetenskapen och som företrädare för ”positivismen”.

Positivismen

Positivismen sammanfattar ett vetenskapligt tillvägagångssätt vars centrala aspekt är att kunskap ska frambringas empiriskt och logiskt; den kan ställas i kontrast till hermeneutiken. Comte redogör för denna omfattande teori i *Om positivismen* som utkom 1844. En viktig utgångspunkt för teorin är de tre beskrivna stadier som den mänskliga tanken genomgått:

1. Det teologiska stadiet. Det första stadiet utmärks av människans sökande i olösliga frågor och en strävan finns efter den absoluta kunskapen. Instinkt och känsla härskar där inslag av gudsdyrkan ingår. Gäller tidsperiodiskt medeltiden.
2. Det metafysiska stadiet. Det andra stadiet karaktäriseras av spekulation och övergår från att bara gälla de materiella tingen till att inkludera det osynliga och fiktiva. Enligt Comte har ”vårt släktes flertal inte lämnat detta stadium”. Gäller tidsperiodiskt 1500–1700-talen.
3. Den positiva fasen. Det spekulativa betraktelsesättet ersätts av universella föreställningar som lyfter tänkandet till en högre nivå, inte minst ur en logisk aspekt. Gäller tidsperiodiskt 1800-talet och framåt.

Comte jämför den andra fasen med den tredje och konstaterar att ”den dunkla forskning” som gällt ersatts med ”effektivare studier”. I den tredje fasen har vetandet övergått från att nöja sig med antaganden till en praktik där systematisk analys upprättar lagar och först nu har en rationell vetenskap besannats. Viktigt är också distinktionen mellan det absoluta och relativa – i den positiva fasen ses kunskap som relativ, någonting som är produkter av det mänskliga förnuftet.

Det finns plats för en samhällelig dimension i tredje fasen som Comte framhåller genom att argumentera för att vetandet är avhängigt en kollektiv utveckling i form av sociala faktorer. Detta ställs emot den oföränderlighet som tillskrevs vetandet i den metafysiska fasen.

Positivism var en term Comte själv uppfann och han redogör för sitt val i fem punkter:

1. Positiv som motsats till fiktiv. Positivismen är en filosofi som ägnar sig åt sådant som är åtkomligt för förnuftet, till skillnad från abstrakta spekulationer.
2. Anger gränsen mellan nytta och skada. Positivismen är således nyttig då den utgörs av forskning som tjänar samhällets utveckling snarare än att avspeglas blott i nyfikenhet.
3. Anger motsatsen mellan visshet och ovisshet. Positivismen har förmåga att finna logiska svar i stället för att låta tvivel resultera i eviga diskussioner.

4. Anger motsatsen mellan det precisa och det svävande. Positivismens filosofi uppnår en hög precisionsgrad till skillnad mot den gamla filosofins "svävande ståndpunkter".
5. Positiv som motsats till negativ. Posivismen är ämnad att "organisera, inte bryta ned".

Vad som sammanfaller i dessa punkter är att Comte när det kommer till vetande vill skilja sin teori från det teologiska dyrkandet och den metafysiska filosofin. Comte hade ett väldigt strikt synsätt på kunskap som enligt honom endast kunde erhållas av logiskt tänkande – givetvis genomsyrad av den positivistiska andan.

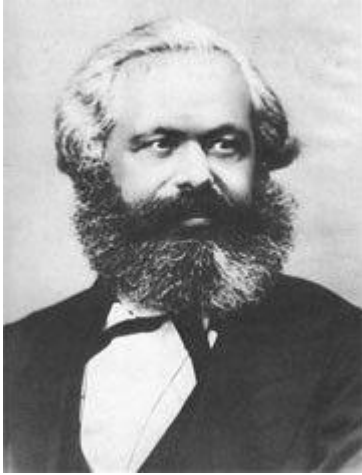
Den nya samhällsvetenskapen

Comte verkade under en tid då statistiken fick genomslag som metod inom vetenskapen och människans väsen började kartläggas på ett nytt sätt. Genomsnittspersonen blev viktigare än undantagen och som samhällsvarelse sågs människan ur ett deterministiskt perspektiv. Även om Comte själv inte använde sig av statistik i nämnvärd utsträckning var han påverkad av denna nya tendens inom samhällsvetenskapen. Hans egna bidrag har gjort att han räknas som en av föregångarna till sociologins uppkomst.

Mindre omtalat i filosofihistoriska översikter är Auguste Comtes senare verk samt hans roll som religionsstiftare. Hans egen religion, Religion de l'Humanité, tillbad människan. Den fungerade inte ekonomiskt, men efter Comtes död har ett par församlingar uppstått i Brasilien och Paris.

Marx

1818–1883

Karl Marx har fått en egen -ism uppkallad efter sig, *marxism*, och är en av de stora politiska tänkarna under 1800-talet.

Marx levde i industrialismens tidevarv då alltfler människor samlades i städer och utförde monotona och ofta slitsamma arbeten. Det var också i en tid då maskinerna som från början antogs komma till undsättning för arbetarna i stället medförde att de många gånger fick svälta. Marx var kritisk till de kapitalistiska aspekterna av denna industrialisering och intog en revolutionär ställning: han betvivlade statens förmåga att värna om de svaga i samhället och snarare ansåg att den ökade motsättningarna. Han ville se ett nytt system med socialistiskt-kommunistiska förtecken.

Karl Marx föddes i den tyska staden Trier där han växte upp i en judisk familj. Han skulle senare flytta till Bonn för att läsa juridik innan hans far skickade honom till universitetet i Berlin i hopp om att disciplinen där skulle få inverkan på den unga Marx som förvisso studerade flitigt, men också uppsökte krogarna frekvent. I Berlin missade han de flesta föreläsningarna medan han ägnade sig åt egna studier.

Efter flytt till Paris blev han ett av de ledande namnen inom den socialistiska rörelsen och han skulle skriva artiklar i den radikala tidningen *Vorwärts!*. Marx var inte bara en författare till sina läror utan också aktiv som ledargestalt för den socialistiska kampen och hade därtill en ypperlig förmåga som talare.

I Paris kom han i kontakt med Friedrich Engels (1820–1895) och dessa skulle tillsammans bli upphovsmän till det berömda *Kommunistiska manifestet* (1848), se även artikeln *Kommunismens ideologi*.

Kommunistiska manifestet

”Ett spöke går runt i Europa – kommunismens spöke”. Så inleds det *Kommunistiska manifestet* där det fastslås att den mänskliga historien sedan civilisationer ordnades i samhällen har bestått av klasskamp och nutidens två huvudsakliga klasser är *bourgeoisien* (den egendomsägande klassen) och *proletariatet* (den egendomslösa klassen som bara kan sälja sin arbetskraft).

Fastän skriften spyr galla över bourgeoisien lovordas den samtidigt för att ha ”spelat en högst revolutionär roll i historien” då den förintat det feodala och patriarkala, nydanat industrin samt upprättat ett handelssystem som även de högsta klasserna måste anpassa sig efter. Bourgeoisins nya dominanta roll i samhället är dock tillfällig, dess omvälvande framfart har nämligen oundvikligen dukat upp för nästa stora omdaning: proletariatets revolution.

Kommunisternas mål i denna utveckling är ”proletariatets utbildande till klass, störtandet av bourgeoisins herravälde, proletariatets erövring av den politiska makten”. Kommunismen ville också se en radikalt annorlunda och jämnare fördelning av egendom och kapital bland medborgare. Gentemot invändningen att detta inskränker på individens frihet ger manifestet motargumentet att kapitalet först och främst inte är något personligt, utan en ”social produkt” som uppstått genom utsugning av lönearbetare. Kommunismen vill förhindra att maktkoncentrationer uppstår som ett resultat av att stora kapital ansamlas av privatpersoner, i detta inbegrips även egendom.

Marxismen och dess huvuddrag

Karl Marx ekonomiska och politiska tankar utgör grunderna i den marxistiska samhällsåskådningen. Denna utgår från att ekonomi och produktionsförhållandena bestämmer historiens förlopp, vilket knyter an till begreppet historisk materialism. Några av huvudfrågorna kretsade kring privat ägande, exploateringen och alienering av arbetaren.

Privat ägande skulle enligt det marxistiska tankesättet minimeras till det nödvändiga, såsom kläder och möbler. I övrigt skulle staten äga mark och andra resurser, vilka skulle fördelas till medborgarna under rättvisa former.

När privat ägande tillåts i större utsträckning framträder kapitalister och det är underlaget för den marxistiska teorin om arbetaren som exploaterad genom att han tvingas sälja sin arbetskraft till kapitalister. Detta leder in på ett annat centralt begrepp: *mervärde*, vilket hos Marx var en modifiering av den vedertagna värdeteorin vars huvudpoäng är att priset på en vara bestäms av produktionskostnaden. Det Marx kallar mervärde utgår från differensen på priset för arbetskraften och produktens penningvärde – en differens som kan omvandlas till överskott och tillfalla kapitalisten. Arbetaren som producerar varor fast utan att få del i mervärdet förblir då i beroendeställning till kapitalisten.

I det första bandet av *Kapitalet* (*Das Kapital*) som gavs ut 1887, och skulle följas av flera band postumt, lägger Marx fram sina mogna teorier om hur arbetarna och kapitalismen samverkar. Här skiljer Marx på en varas *bruksvärde* (dvs. dess nytta) och *bytesvärdet* (dvs. dess förtjänst).

I ett kapitalistiskt samhälle producerar inte längre arbetaren varor för att de är nödvändiga för dennes egna behov, utan producerar varor i egenskap av arbetskraft. Som en vidare konsekvens härav tenderar arbetaren alltmer sällan skapa fullständiga produkter utan specialiseras för bara framställa en del av produkten, vilket leder till alienering.

Sista år och eftermäle

Karl Marx levde i stort sett hela livet i fattigdom. Det blev åtskilliga vändor till pantbanken och hot från fordringsägare var ett återkommande inslag. Hans familj härjades av sjukdomar och i ett fall ledde det till ett dödsfall då Marx tvingades skiljas från sin son. Om det inte varit för vännen Engels generositet skulle Marx kanske inte fått möjlighet att skriva sina böcker och många artiklar. Karl Marx dog 1883 efter bland annat ha plågats av bronkit en längre tid.

De som stötte på Karl Marx vittnade om dennes säregna yttre: svartmuskig med ett korpsvart hår, kläderna i oreda, fast på samma gång var hans personlighet bestående av en vidunderlig pondus. Marx har förblivit en central figur i den politiska idéhistoriska diskursen och är bland annat ett viktigt namn inom socialismen.

Nietzsche

1844–1900

Friedrich Nietzsche föddes i Röcken, nära Leipzig. Han genomförde universitetsstudier i grekisk filologi och blev professor i grekiska på universitetet i Basel. Han avslutade dock självmant sin tjänst där efter ett par år och blev alltmer isolerad.

I sin ungdom var Nietzsche starkt påverkad av Schopenhauer och fastän han skulle göra avsteg från dennes filosofi förblev hans livsuppfattning besläktad med Schopenhauers pessimism. Båda filosoferna motsatte sig också sitt ämne som akademisk disciplin för att i stället beakta den som ett sätt ett sätt att leva.

Aforismen som framställningsätt

Nietzsche använde ofta aforismen som form för sin filosofi och ville med aforismen undvika den systematiska och dogmatiska filosofin. I *Mänskligt – alltförmänskligt (Menschliches, Allzumenschliches I-II, 1978)* följer ett tusental korta avsnitt efter varandra. I detta verk som utgavs i två delar ger Nietzsche prov på sin individualistiska och genomträngande livssyn och uppvisar även sin utomordentliga formuleringskonst.

Nihilism och synen på övermänniskan

Ett verk som står ut i Nietzsches produktion är *Så talade Zarathustra (Also sprach Zarathustra, 1883-85)*. Här använder sig Nietzsche av poeten, filosofen och religionsstiftaren Zarathustra (vars livstid sägs ha varit någon gång på 1000-talet f.Kr.) som språkrör.

Ett välkänt citat härstammande ur detta verk är ”Gud är död!”. Nietzsche var emellertid långt ifrån den första bland filosofer som uttryckte en skepsis gällande Guds existens. Spinoza gjorde detta och än mer markant gjorde Ludwig Feuerbach så. Fast vad Nietzsche ville säga med ”Gud är död!” rörde snarare sekundära konsekvenser som att i en värld utan Gud måste det ske en omvärdering av de moraliska värdena där människans värde inte längre är något som är nedärvt från födseln utan måste förvärfvas genom kulturen.

Fast det var Nietzsche, utan att för den delen kalla sig själv nihilist, som påkallade den nihilistiska uppfattningen med människor som lever i en värld där Gud inte längre syns till. Ett sådant synsätt framkallar en nihilism där absoluta värden saknas och där allt kan omprövas. I denna tillvaro finns ingen frälsning blott lidande och förnedring. Nihilisten var en gestalt som emellanåt dök upp i rysk litteratur under Nietzsches levnadstid och så här heter det om denne i Pjotr Kropotkins *En anarkists minnen*:

Nihilisten lät sin kärlek till uppriktigheten komma till synes i det dagliga livets minsta detaljer. Han förkastade de konventionella formerna av sällskaplig konversation och uttryckte sina åsikter rakt på sak och utan omskrivningar.

Näraliggande till nihilism markerar Nietzsche det *perspektivistiska*, vilket står för en relativ inställning som korsar det dogmatiska. Ur detta finner Nietzsche bland annat att människan söker inte enbart sanningen för sanningens egen skull, utan som en beståndsdel i viljan till makt och självhävdelse.

En omdiskuterad gestalt i *Så talade Zarathustra* är övermänniskan (*übermensch*). Bilden av övermänniskan framstår i flera olika tappningar; som ett ideal och en förnyelse och vidare som en metaforisk skepnad: ”Människan är en lina, knuten mellan djur och övermänniska – en lina över en avgrund.” Nietzsche slungar sin övermänniska mot en civilisation som förlorat ursprungskraften och som befolkad av massmänniskor gått upp i en borgerlig slätstrukenhet.

Idén till övermänniskan har tillskrivits intryck av Charles Darwins upptäckt om människan som en utveckling av apan och att Nietzsche följaktligen skulle ha sett övermänniskan som en nästa utvecklingsfas. Andra menar att övermänniskan gällde en individualistisk utveckling i högre moralisk anda. Säkert är att tanken skulle upptas på 1900-talet av nazisterna som en avbild över den rena människan kontra den degenererade. Denna tolkning är föga överensstämmande med den betydelse som framkommer i läsningen av Nietzsches verk.

Övermänniskan är hos Nietzsche ofta framställd som den ensamma människan som lever i det fördolda. I passager frammanas det manliga och krigiska (dock innefattas också kunskapen och tanken) och där det önskas att "tapperheten kommer till heders igen". Detta skulle utmyнна i en ny tidsålder präglad av heroism parat med obundna människorna som inte enbart flyter med i den i mycket förfelade civilisationen.

Sjukdom och storhetsvansinne

Stora delar av Friedrich Nietzsches liv präglades av sjukdom, redan som barn plågades han bland annat av migrän och värk i kroppen. Sedan han lämnat universitetet reste han till många kurorter, men efter ett slaganfall avslutades resandet och han vårdades av sin mor och syster.

Under senare delen av sitt liv försämrades också Nietzsches psykiska hälsa vilket småningom ledde till sinnessjukdom. Ett av de påfallande symptomen hos Nietzsches psykiska besvär var en antydning om storhetsvansinne som märks inte minst i det sena verket *Bortom ont och gott*.

Nietzsches värderelativism och antiintellektualism slog igenom på 1900-talet och hans betydelse har märkts på flera av kulturens områden. Förutom inom filosofi har hans påverkan kunnat skyntas inom skönlitteraturen och psykoanalysen. Hans uppenbarelse i form av den

extravaganta mustaschen och den strängt skådande blicken för associationerna till den irreversible individen fast i fördjupade tankar.

Heidegger

1889–1976

Martin Heidegger växte upp som fattig katolik och med siktet inställt på att bli präst. Han skulle dock byta ut teologin mot filosofin. I förstone gällde inriktningen skolastisk filosofi som överensstämde med hans tro, fast med tiden vacklade denna alltmer och snart kom Heidegger in på den filosofi Edmund Husserl företrädde, fenomenologin. Husserl skulle bli hans lärare och nära vän. Den spricka som senare skulle uppstå dem emellan är ofta omtalad i filohistorien. Inte minst på grund av att Heidegger blev en anhängare av den nazistiska ideologin medan Husserl var jude.

Splittringen mellan Heidegger och Husserl påbörjades emellertid av skillnader i filosofi. När Husserl reviderade sin ursprungliga bild av fenomenologin i den omarbetade *Logiska undersökningar* kunde Heidegger inte längre känna igen sig. Brytningen blev sedan ett faktum när Heidegger gav ut sitt mest kända verk *Varat och tiden* (*Zein und Zeit*, 1927).

Varat och tiden

Varat och tiden är ett av de mest berömda filosofiska verken under hela 1900-talet. Det har ett rykte om sig att vara svårömlärlig och inte minst på grund av de egna språkuttryck dess författare använder sig av. Heidegger hittade på nya tyska ord så som "seinsvergessenheit" (ung. bortglömt av att vara) och "Dasein" (därvaro) för att beskriva den verkliga vi människor ställs inför. Här beskrivs människans tillvaro i världen som en "kastadhet" in "i-världen-varon" med innebörden att människan inte betraktar den utifrån utan måste försöka anpassa sig till dess flöde och ta en plats, vilket kan leda till att hon inte känner sig naturligt hemmahörande. Detta fokus på en bristande känsla av hemmahörande samt den "till-döden-varo" varje människa måste inrätta sig efter har gett Heidegger betydelse som en tidig existentialist.

Den moderna världen distraherar oss från att uppleva varat. Världen överfyller våra hjärnor med information, dödar tystnaden, får oss att springa i ekorrhjul och andra bisarra saker, och

hittar på anledningar för oss att svälja för att vi ska ha legitimerade förklaringar för vårt beteende. Lösningen? Vi måste konfrontera våra känslor så att vi kan leva autentiskt; leva som fria individer.

Ett begrepp som Heidegger använder, och står i relation med "dasein", är "das Man", med vilket han avser den abstrakta och sociala människan i motsatsförhållande till den autentiska människan. "Das Man" kan tolkas som människan styrd av sociala och kulturella normer.

Vi har glömt att uppmärksamma att vi är levande, menade Heidegger. Vi vet självklart att vi lever, men i vårt vardagliga liv glömmar vi "varat" (*sein*) som han kallade detta mystiska fenomen som ska skiljas från "varande" (*seiende*). Varandet avser något specifikt med särskilda kvaliteter och som är avgränsat medan varat står för något mer övergripande. En del av Heideggers begrepp fördunklar snarare än förtydligar; det är en del av hans särart och likaså syfte: han var ute efter att bryta med klassiskt filosofiskt tänkande.

Likaså förkastade Heidegger tanken på eviga sanningar. För honom var sanningarna en del av tidsskeden, bundna till historien.

Kontroverser och betydelse för filosofin

Martin Heidegger räknas som en av de stora filosoferna på 1900-talet, men vetenskapen om samväret med nazismen har skamfilat hans rykte. Under ett antal år var Heidegger aktiv medlem i nazipartiet och tog avstånd från sin läromästare Husserl som hade judiskt ursprung. Exakt hur starka Heideggers sympatier var med nazismen och huruvida han var antisemitisk har blivit en omdebatterad fråga (debatten hettades upp igen våren 2014 då nya upptäckta och komprometterande Heidegger-texter publicerades).

Heidegger bidrog till att fylla på existentialismens begreppsvärld och banade väg för bland andra Jean-Paul Sartre och Albert Camus. Som många andra filosofer var också Heidegger udda i sitt vardagliga beteende. Han gillade att plocka svamp, gå i säng tidigt, hatade teve, flygplan och modern musik. Sitt tänkande använde han inte minst till att ta tag i livets frågor och var stark motståndare till den akademiska och alltför abstrakta filosofin som ofta bedrevs på universiteten.

Arendt

1906–1975

Den judiskt tyskfödde **Johanna "Hannah" Arendt** vägrade kalla sig själv filosof men har av eftervärlden blivit just stämplad som en sådan, och inordnad under fenomenologin eller den kontinentala filosofin generellt. Hon är märkbart influerad av Martin Heidegger, som hon hade ett förhållande med under en tid, samt den tyska fenomenologen Karl Jaspers. Själv kallade hon sig politisk teoretiker, vilket hon också var med titeln professor i politik vid Princeton University, men hennes verk kom att omfatta allt från mänsklighetens villkor och historia till mekanismerna bakom ondska.

Rekonstruktion av politik

I böckerna *Människans villkor*, *Totalitarismens uppkomst* och *Om revolutionen* skildrar Hannah Arendt människan som en i grunden politisk varelse i enlighet med Aristoteles. Alla har, vare sig de vill eller inte, ett ansvar för det kollektiva – *den offentliga sfären* – genom beslutsfattande och socialt uppförande. Vi har dock glömt bort det, eller så vill vi inte befatta oss med ett aktivt ställningstagande till vad som inte omfattas av *den privata sfären*. Då människan glömmer bort vad politik är till för, ett gemensamt förhandlande om värden i ett samhälle, kan otroligt ondskefulla saker hända. Vi har bara sett några prov på det och Nazityskland är bara ett av dem, menade Arendt. Vi måste ”tänka på vad vi gör”, uppmanade hon. Detta tänkande kallade hon *vita contemplativa*, vilket är motsatsen till *vita activa*, som betecknar mänskligt handlande. Balansen mellan dessa är ofta ur spel, låter Arendt förstå.

Ondskans banalitet

Nazismen utgjorde inte bara ett brott mot mänskligheten, men också ett otroligt brott mot tänkandet. Detta illustrerar Arendt genom sin avhandling om administratören för förintelsen Adolf Eichmann, som under rättegången 1960 dömdes till döden för brott mot mänskligheten trots att han påstod sig enbart ha lytt order. ”Jag är inte det odjur jag utmålats som”, sade han i

rätten, varpå Arendt svarar i sin bok *Den banala ondskan* att det största brott Eichmann begick var, praktiskt taget, att inte tänka till ordentligt.

Mer generellt sett skapade Arendt en kontrovers kring ondskans ursprung – den kan nämligen förvärfas av vilken människa som helst. Ondska kan helt enkelt vara en vilja att lyda auktoriteter, följa strömmen och vara andra till lags; därav det nuförtiden klassiska begreppet ondskans banalitet. Trots att flera psykologer, däribland Stanley Milgram och Philip Zimbardo därefter bekräftat hennes teori, attackerades Arendt för att förmildra Eichmanns omständigheter, visa medlidande och frånta honom ansvar till hans brott. Till detta svarade hon att Eichmann visst var förtjänt av ett dödsstraff, men att uppväxten av det moderna massamhället har urholkat möjligheterna till fritt och ansvarsfullt tänkande. I sina berömda föreläsningar därefter återopade hon Immanuel Kant för att råda bot på den tanklöshet som täckt världen för att återigen bana vägen för upplysning.

Hannah Arendt var en färgstark judisk kvinna under turbulenta efterkrigsår, vilket troligtvis bidrog till hennes låga erkännande vid sin tid. Inte heller blev hon översatt till hebreiska förrän 1999. Men idag är Arendt betraktad som en av de mest inflytelserika filosoferna och hennes starka meddelande till oss idag är tveklöst uppmaningen till eftertanke: filosofi kan rädda miljontals liv.

Husserl

1859–1938

Edmund Husserl föddes i Prossnitz, Mähren (i dåvarande kejsardömet Österrike, numera Tjeckien) i ett judiskt hem, fast han skulle bli protestant senare. Han uppvisade ett stort ointresse för alla skolämnen förutom matematik som han studerade på universiteten i Berlin. De matematiska studierna skulle dock övergå i filosofi efter att Husserl flyttat till Wien. Blandningen av dessa ämnen skulle avspeglas i det första verket *Aritmetikens filosofi* (*Philosophie der Arithmetik*, 1891).

Några år senare skulle hans kanske mest betydande verk utges, *Logiska undersökningar* (*Logische Untersuchungen*, 1900–1901), i två delar som senare skulle kompletteras med en tredje.

Fenomenologi

Det är i detta skede Husserl brukar räknas som grundare av den filosofiska inriktning som getts namnet *fenomenologi*. I likhet med Descartes hyste Husserl en vilja att återvända till en första punkt i avseende av kunskap och rita om bilden kring hur kunskap uppfattades.

Medan andra vetenskaper framodlat begrepp och därigenom präglat vår syn på tingen ville Husserl skåda tingen som dem var i sig själva snarare än deras kausala förhållanden. I stället för att begrunda tingens beskaffenhet, i vanlig metafysisk bemärkelse, ansåg han det viktigare att rikta uppmärksamheten på *upplevelserna* av tingen, på "sakerna själva". Inte hur tingen är beskaffade utan hur de framträder som fenomen.

Husserl betecknade fenomen som varseblivning av objekt och föremål. Målet var att upptäcka dem sådana som de visar sig för oss oberoende vårt förutvarande medvetande om dem. Det vill säga efter vi skalat bort de uppfattningar, inklusive kunskaper och subjektiva associationer, vi sedan tidigare skaffat oss och upptäcka deras egentliga väsen.

Ett begrepp som Husserls använder för detta är *epoché*, som går tillbaka till den grekiska antika filosofin, men vilket Husserl gett utökad innebörd. Epoché kan översättas till "sätta inom parentes" och beskriver en teknik att bortse från den yttre verkligheten för att i stället fokusera på sinnesförnimmelser som psykiska fenomen. Medvetandet överordnas fysiken i tolkningen av tillvaron och i detta visar sig fenomenologin som en bro mellan filosofin och psykologin.

Efter en långsam akademisk karriär blev Edmund Husserl professor i Göttingen under en period innan han 1916 blev professor i Freiburg, något han förblev livet ut. Hans mest berömde lärjunge var Heidegger. Denne var hans bundsförvant men skulle vika från Husserls sida då han med sitt verk *Varat och tiden* valde en filosofisk riktning bort från denne. Några år före Husserls död skulle de blivande existentialisterna ta intryck av fenomenologin.

Sartre

1905–1980

Jean-Paul Sartre som studerade filosofi vid École normale supérieure skulle samla en grupp av intellektuella kring sig, vilka förde diskussioner på parisiska caféer. Mer än någon annan skulle Sartre förknippas med existentialismen. Även om det fanns föregångare i framför allt Kierkegaard och Heidegger var det genom Sartre termen fick sitt namn.

Existentialismen är en filosofisk rörelse där grundantagandet är att människan är en aktiv skapare av sitt eget livsprojekt, sin egen moral och sin egen mening med livet. Genombrottet för den existentiella filosofin brukar tillskrivas en viss föreläsning som ägde rum 1945 i Paris och som otypiskt för filosofiska tillställningar urartade i kaos då lokalen bokstavligen fylldes till bristningsgränsen.

Varat och intet

Sartres stora arbete som formade den existentiella filosofin hette *Varat och intet* och utgavs 1943. Det finns givetvis en hänsyftning på Heideggers verk från 1927: *Varat och tiden*. För Sartre är tillvaron bestående av varat och intet enligt följande uppdelning.

- Varat – avser den materiella världen, det rumsliga.
- Intet – avser oss själva, vårt medvetande, det tänkta och är förnuftsberoende. Termen ”intet” används för att materien egentligen är det enda som finns medan vi själva är överflödiga i form av tänkande medvetanden.

Sartre betraktade varat som kontingent och utan ändamål. I den filosofiska roman Sartre skrivit ett par år tidigare med titeln *Äcklet* konkretiseras det ändamålslösa i en känsla av ”äckel”. I berättelsen ger huvudpersonen uttryck åt en känsla av avsky inför tillvaron som överflödigt och icke samhörigt med honom själv. Att Sartre ingående studerat Husserl och dennes fenomenologi framstår här tydligt.

Sartre undersökte själv meningen med livet och kom fram till att ”existensen föregår essensen”. Med denna koncentrerade formulering menar Sartre att någon mening med

tillvaron (essensen) fanns inte före människornas existens utan behövde i stället skapas efteråt, vilket endast kan leda till en producerad mening.

Samma formulering avskaffar också en Gud som (menings)skapare. Existentialismen blir således granne med nihilismen. I *Existentialismen är en humanism* citeras Fjodor Dostojevskijs berömda tes att "om Gud inte existerade, skulle vad som helst vara tillåtet" och Sartre fyller sedan i: "Det är just existentialismens utgångspunkt".

Frihet och ångest

För Sartre är människan *dömd* till frihet. Vi är helt och hållet obundna, vi tvingas aldrig till något och är därmed fria att handla bortom konsekvenser från högre makter. Våra liv är inte mer än de val vi gör. I detta betraktelsesätt inryms dilemmat att inget spelar någon roll, det råder en total värdeförskjutning där allt strandar i tomhet (eller "omhet": om jag gör så blir det så).

Mot detta livsförnekande synsätt menade Sartre att existentialismen egentligen är livsbejakande. Sartre menade själv att ångesten som detta kan medföra är en naturlig konsekvens av insikten att livet är ett projekt som individen själv måste vara ledare för. Ångesten är således ett temporärt verktyg för att bli varse om den frihet som livet egentligen innebär.

Vi bestämmer våra liv och detta godtyckligt då en veritabel uppgift saknas oss. Detta föranleder också en subjektiv etik där människans eget val står i centrum.

En annan konsekvens av en sådan frihet är att sann kärlek blir omöjlig. Sartre påvisar att det skulle föreligga en motsättning som inte kan kringgå. Den som älskar vill nämligen äga sin älskande, men i samma stund detta sker är den älskade inte längre fri och kan därmed inte göra sitt eget subjektiva val att älska tillbaka, vilket sann kärlek är beroende av. Denna form av kärlek kallar Sartre *sadism*. Det finns en ytterligare form av kärlek, *masochism*. I denna form väljer den som älskar att bli den andres och låter sig berövas sin frihet.

Politisk radikalitet

Jean-Paul Sartre hade ett stort inflytande på sin samtid. Förutom sina filosofiska arbeten skrev han även romaner, dramer och litteraturkritik. Han grundade tillsammans med andra existentialister tidskriften "Les temps modernes" (Moderna tider) vars utgivning fortsatte ända till 2019.

Dessutom var han en politisk aktivist under marxistiska förtecken (då han under senare delen av sitt liv vidhöll sina sympatier för det stalinistiska Sovjet blev han kritiserad av många). Sartre hade annars för vana att sympatisera med den svaga sidan. När han ställde sig på Algeriernas sida under frihetskriget mot hemlandet resulterade hans frispråkighet i dödshot som nådde kulmen i ett bombattentat.

1964 tilldelades han Nobelpriset i litteratur, men avböjde dock att ta emot priset med motiveringen att han aldrig tog emot officiella utmärkelser. Som bakomliggande skäl fanns

säkert också att Sartre inte hade så mycket till överst för att klä upp sig i frack och fraternisera med borgerligheten. Hans tankar bröt uttryckligen med den hegemoniska, franska, kulturella borgerligheten och än idag kan Sartre te sig uppseendeväckande.

Beauvoir

1908–1986

Simone de Beauvoir tog det tämligen länge för innan hon erhöll den allmänt vedertagna stämpeln existentiell filosof. Men trots sina provocerande inlägg i samhällsdebatten och det faktum att hon var kvinna räknas hon i vår tid som en av de främsta filosoferna. Särskilt berömd är hon för att ha inlett den moderna feminismen och av att ha varit partner till filosofen Jean-Paul Sartre.

Människosyn och moral

Simone de Beauvoir kunde inte gå med på att det gick att leva utefter de abstrakta existentiellistiska texterna som författats. Därför skrev hon *För en tvetydighetens moral*, som nästintill ändå blev en sammanfattning av de centrala, existentiella tankarna. Tvetydigheten i människans liv var enligt de Beauvoir, i likhet med bland annat Albert Camus, kortfattat att vi lever för något samtidigt som vi dör för något. Vad är detta ”något”?

Inte förvånande för en existentiellist betraktar hon livet och identiteten som något av individen skapat och avslår alla inslag av determinism i sin människosyn. Simone de Beauvoir fastslår att en bör leva fritt och undvika att leva i *immanens*, det stillastående med upprepandet av livsval. Att blockera någon från att förverkliga friheten är lika moraliskt förkastligt. Till skillnad från Sartre, menar de Beauvoir att människan kan acceptera andras friheter utan att förringa sin egen, också vad gäller kärleksrelationer: ”Passionen omvandlas till genuin frihet bara om en bestämmer sin existens till andra existenser...”

Vi människor bör sträva efter något mer, transcendens, vilket står för att överskrida det förgivettagna. Ett barn ser exempelvis på världen på ett mångtydigt sätt medan en vuxen ofta segmenterar sin syn. Simone de Beauvoir antyder flera gånger att också vuxna behöver en dos barnlighet för att inte modelleras ska stelna. Uppmaningen är helt enkelt att människan med frihetens och transcendensens hjälp bör leva autentiskt.

Det andra könet

Den troligtvis mest intresseväckande lydelsen som återkommande citeras de Beauvoir är: ”Man föds inte till kvinna, man blir det.” Kön är enligt henne något som skapas utifrån de handlingar som utförs, inte något som personen ifråga *är*. Att då säga att någon *är* kvinna är att agera i *ond tro*, ett begrepp som hon hämtar från Sartre, med vilket avses ett beteende som förnekar den frihet som egentligen finns.

Kvinnans roll skiljer sig, enligt de Beauvoir, från mannens genom att hon är ett objekt. Kvinnor föreställer sig hur de ter sig inför den manliga blicken i stället för själva blicka utåt mot världen. Att kvinnan kan ses som det mest attraktiva könet ur sexuellt avseende är ytterligare en anledning till rollen som objekt, könet som tilldrar sig blickar.

Simone de Beauvoir menar att individen föds fri och att hopkopplingen mellan det biologiska könet och personligheten är en skapelse, inget faktiskt. Hon skanderar att kvinnan måste befria sig från slaveriet och inse sin frihet; frihet från patriarkatet; frihet från de bojar man själv satt på sig. Kvinnan behöver transcendera, i betydelsen överskrida sin passiva roll.

Betydelse

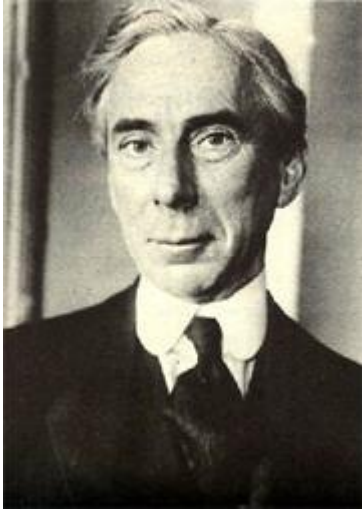
Simone de Beauvoir bidrog till idéutvecklingen inom existentialismen, inte bara själv utan också via sin livspartner Sartre. Hon har också haft stor betydelse för feminismen, i och med hennes storverk *Det andra könet*. Men det är också värt att se de Beauvoir ur författarglasögon (hon skrev exempelvis den filosofiska romanen *Den inbjudna*), då hon erhållit flertalet litterära priser.

Transcendens ett sökande efter något större än sin livssituation, vare sig det handlar om Gud, karriärutveckling eller att förändra sin världssyn, med friheten som hjälpmedel.

Onnd tro samtidsmänniskan lider av ett leverne präglad av sociala konventioner och gömmer sig bakom definitioner, menar Jean-Paul Sartre, vilket leder till att hon inte inser vilken frihet som egentligen finns framför ögonen. Därför blir den som lever i ond tro ett offer för en sorts självbedrägeri.

Russell

1872–1970

Bertrand Russell var en brittisk filosof och matematiker. Han studerade på Cambridge och är tillsammans med G.E. Moore huvudpersonerna i "Cambridge-skolan". De båda, delvis i efterföljd av Gottlob Frege, skulle lägga grunden för den analytiska filosofin.

Via logikens och matematikens analysmetod försöker Russell hitta säkrare grunder för filosofins grundvalar. Den utspridda oenigheten i mängder av ämnets spörsmål tilltalade honom inte och han ville omvandla filosofin till en naturvetenskap.

Hans huvudverk gällde matematik och har titeln *Principia Mathematica* (utgavs i tre volymer 1910–1913). Russell skrev även populärfilosofiska verk som *Filosofins problem* (*The Problems of Philosophy*, 1912) och *Västerlandets filosofi* (*History of Western Philosophy*, 1946) samt förtjänades 1950 med Nobelpriset i litteratur.

Språkfilosofi och Russells paradox

En del av Russells insatser skedde inom språkfilosofin och ska bland annat ha löst ett långvarigt semantiskt problem. Det gällde satsen "Den regerande kungen av Frankrike är flintskallig". Eftersom Frankrike inte har en kung blir meningens innehåll antingen falsk eller meningslös, men trots allt förstår vad meningen vill säga, något som gör det problematiskt att beteckna meningen falsk eller meningslös.

Russells lösning var att se meningen som en rad sammansatta påstående, vilka var för sig äger mening och kan ses som antingen falska eller sanna var för sig, men vars hopsättning skapar en falsk utsaga.

Det finns även en känd språklig paradox uppkallad efter den brittiske filosofen, "Russells paradox". Denna paradox brukar beskrivas med hjälp av följande exempel:

En barberare i en by rakar alla män som inte rakar sig själva. Rakar barberaren sig själv?

Meningens utsagor strider mot sig själva, genom en så kallad självreferens, och måste besvaras med att en sådan barberare inte finns.

Politisk aktivist och samhällsdebattör

Medan Russell i sin tidiga inställning åsidosatte politik som en legitim part i filosofiämnet skulle han ändra sig då han fick uppleva ett världskrig. I *Världens återuppbyggande* (*Principles of social reconstruction*) formulerades hans politiska grundsyn. Skriftens publicering sammanföll med första världskrigets slut och pläderade för nya tankesätt i den politiska teorin för att undvika de förutsättningar som leder till krig mellan mäktiga stater.

Russell framträdde också som samhällsdebattör som inte var rädd för att yttra sig i skarpa ordalag. Efter att ha vägrat värnplikt och kallat första världskriget för dårskap drogs hans lärartjänst in på Cambridge. Hans frispråkighet och pacifistiska övertygelse skulle rendera honom ytterligare två fängelsevistelser. Samtidigt var han en filosof vars politiska engagemang, ovanligt nog, fick inflytande bortom intellektuella kretsar.

Wittgenstein

1889–1951

Ludwig Wittgenstein var en av de mest inflytelserika filosoferna under 1900-talet och är alltjämt återopad. Han föddes i Österrike, men kom att tillbringa mycket tid i England efter han blivit professor i Cambridge. Känt om Wittgenstein är att han deltog på fronten i första världskriget, att han var homosexuell och att tre av hans fyra bröder begick självmord. En berömd händelse ur Wittgenstein liv är då han avsåg sig en enorm förmögenhet som tillfallit honom efter faderns bortgång. Han förde ett bohemiskt liv och tyckte befinna sig på randen till sinnessjukdom.

Wittgenstein är en udda karaktär i filosofihistorien. Han läste få filosofer och kunde svårligen kallas beläst. Och ändå skulle det han skrev få genomgripande inflytande på ämnet.

Under hans livstid gavs endast ett verk ut: *Tractatus logico-philosophicus* (*Logisk-filosofisk traktat*, 1921) Detta var ett kortare verk på drygt femtio sidor i form av aforismer – ibland bara bestående av en rad. Skriften är esoteriskt och inbjuder till en mängd tolkningar. Det sägs att inte ens filosofer begrep sig på texten då den utkom.

Det svåra ligger inte i något komplicerat språk utan det korthuggna och avsaknaden av resonemang i texten ihop med det gåtfulla i innehållet. Trots svårtillgängligheten blev den efter sin utgivning snabbt mytomspunnen.

Tractatus logico-philosophicus handlar om språket och dess gränser att utsäga det fattbara. Den analytiska filosofin som Wittgenstein var en del av sysslade i hög grad med språk och begreppsanalys. En betydande filosof inom denna gren var också Bertrand Russell och det var genom dennes *The Principles of Mathematics* som Wittgenstein via sina matematikstudier alls kom i kontakt med logiken och filosofin. *Tractatus logico-philosophicus* inneslöt även etik och på det området var den påverkad av Lev Tolstojs religiösa tänkande.

Kritik av logiken och av filosofin

Wittgenstein skiljer på två typer av förhållanden i språket: *de elementära* och *de sammansatta*. De elementära är de primära och består av huvudsats och bisats – ”Wittgenstein

filosoferar”. De sammansatta består av hela meningar – ”Wittgenstein filosoferar om vad få förstår”.

De sammansatta kunde härledas från de elementära, fast slutsumman blev likväl bara *tautologier*. Detta leder in på Wittgensteins kritiska syn på logik. Logiken kan inte ge oss kunskap om världen utan bara till att göra enkla slutledningar samt tautologier.

Wittgenstein anser inte heller att filosofin kan ge säkra svar och betraktar sig själv som instängd i språket: "Mitt språks gränser betyder min världs gränser". Filosofin kan i stället för lära användas som *aktivitet* och därigenom hjälpa utövaren till klarare synsätt.

Avbrott och återkomst

Efter *Tractatus logico-philosophicus* blev Wittgenstein folkskolelärare och verkade i och med denna anspråkslösa ställning ha dragit sig tillbaka från filosofin. Han skulle dock återkomma till den filosofiska hetluften i och med att han flyttar till England och universitetet i Cambridge där han blir professor i filosofi.

Det är denna period man refererar till som den "sene Wittgenstein" och nu skulle Wittgenstein delvis komma att kritisera sitt tidigare verk, *Tractatus logico-philosophicus*. Rent allmänt kan hans sena filosofi betraktas som mer jordnära.

Efter Ludwig Wittgensteins död utkom flera postuma verk som ett resultat av tiden i Cambridge. Särskilt *Filosofiska undersökningar (Philosophische Untersuchungen)* som bestod av kortare anmärkningar skulle bli ett betydande verk för senare filosofer.

Rawls

1921–2002

Den liberale filosofen **John Rawls** är en av 1900-talets mest inflytelserika tänkare inom politisk filosofi och hans teorier kring social rättvisa är fortfarande aktuella.

Det rättvisa samhället

En teori om rättvisa (A Theory of Justice) är i särklass Rawls mest kända verk och den har blivit otroligt inflytelserik i synen på vad som är social och politisk rättvisa. Teorin redogör för en mängd principer för individers rättigheter och skyldigheter i ett samhälle och där liberala tankegångar möter egalitarism. Från ett moralfilosofiskt perspektiv var den ett försök att åstadkomma en bättre rättviseuppfattning än den utilitaristiska.

Rawls ekonomiska och politiska synsätt kan sammanfattas med att han väljer en liberalistisk demokratisk linje där marknaden och samhällsinstitutioner samverkar. Rawls månar om individens frihet och accepterar relativa ojämlikheter, men är inte okritisk inför liberalistiska praktiker och betonar vikten av att föra en politik som främjar samhällets minst gynnade.

Ursprungspositionen

En central del i vägen till ett rättvist samhälle införlivas i en kontraktualism, en samarbetsteori. För att illustrera hur denna rättvisa kan uppnås inför han begreppet *ursprungsposition* – en hypotetisk situation där allas positioner är så att säga nollställda och inte ett resultat av kriterier som bestäms av samhället, såsom politisk och religiös tillhörighet samt andra sociala omständigheter.

Våra beslut måste ur denna position grundläggas på rent moraliska, opartiska grunder och bortse från de ofrånkomligt hierarkiska strukturer som ett samhälle omfattas av.

Ursprungspositionen deklarerar ett tänkt scenario där vi måste betrakta principer från neutrala perspektiv då vi varken gynnas eller missgynnas av dem. Vi måste tänka oss ståndpunkter vilka vi kan anse rimliga oavsett vår position (dvs. samhällsställning) – som vi ju enligt detta hypotetiska tankesätt inte känner till. Besluten ska alltså fattas som om vi vore ovetande om hur de skulle påverka våra egna intressen. Detta inkluderar att ta den värsta tänkbara positionen i beaktande (den kan ju bli vår!), något som Rawls ser som ett led i att undvika för stora ojämlikheter.

Anammandet av ursprungspositionen leder till vad Rawls kallar för ett *reflektivt ekvilibrium* (reflektiv jämvikt) rörande ett system av principer som hänger ihop genom samstämmighet.

Differensprincipen

Differensprincipen är ett annat av Rawls centrala begrepp och avser att den sämsta positionen i samhället är så bra som möjligt. Detta ska inte förstås som den är den mest privilegierade,

men att den är optimal ur relativ synpunkt. Mer konkret handlar det om att personer som föds med större begåvning än andra inte ska kompenseras negativt utan få nyttja dessa (t.ex. genom att uppnå större inkomst), men bara så länge det samtidigt förbättrar situationer för personer med mindre talanger (t.ex. genom att nya arbetstillfällen uppstår). Enligt differensprincipen ska de talanger som somliga givits ses som en "gemensam tillgång".

Rawls ser inte negativt på ojämlikheter i sig, men bara så länge ojämlikheterna inte ökar de redan privilegierades utsikter "om det inte sker till förmån för de sämre ställda". Detta går delvis tillbaka på en tankegång hos den liberalistiska teoretikern Friedrich August Hayek som menade att fullständig jämlikhet inte måste vara mest eftersträvansvärt ifall en viss ojämlikhet skapar förutsättningar för att höja den allmänna livsstandarden, en förmåga han tillskrev den fria marknaden. Men Rawls *kompensationsprincip* kan trots allt ses som mer socialistiskt förankrad.

Differensprincipen anger ett rättvisekriterium där ojämlikhet kan vara acceptabelt ifall det ojämlika tillståndet medför att de sämst ställda får det bättre genom detta än vid ett jämlikt tillstånd. Mellan raderna i ett sådant resonemang går det att finna paralleller till kapitalism kontra socialism eller även kommunism.

Kritik mot Rawls

När de gäller ursprungsposition tycks anser vissa Rawls delvis misstagit på hur människor skulle resonerat om de hade fått bestämma fördelningen från ett nollställt läge. Att de skulle se till att de sämst lottade inte fick det alltid för dåligt, som Rawls tänkte sig, tycks vara en missuppfattning då de i själva verket skulle utgå från om de befann sig i mitten.

En som framför kritik mot John Rawls rättvisepinciper är Peter Singer som finner det anmärkningsvärt att inget nämns om rättvisa mellan folk i olika delar av världen utan enbart inom ett samhälle. Rawls berör detta först i det senare verket *Folkens rätt*, men inte på ett sätt Singer finner tillfredsställande och visar på en inkonsekvens i Rawls argumentation kring omfördelning av resurser: att å ena sida en person som arbetat hårt och uppnår rikedom ska beskattas extra medan å andra sidan en nation som slagit in på industrialiseringens väg och uppnått rikedom inte är tvingad att "beskattas" i form av bistånd.

Nozick

1938–2002

Robert Nozick föddes i New York 1938, son till rysk-judiska föräldrar. Han blev vid 30 års ålder den yngste professorn någonsin på Harvard. Hans publika genombrott skedde fem år senare efter han utkommit med boken *Anarki, stat och utopi*. Även om Nozick uppvisar en bredd i sina verk har han på grund av sin mest kända bok förknippats huvudsakligen med politisk filosofi.

Kritik av utilitarismen

Nozick intog en kontroversiell hållning till utilitarism och instämde inte i den utilitaristiska principen (även om han blev något mer kompromissvillig i senare delen av livet). För honom var individen okränkbar och han motsade sig idén att en individ kunde offras för det allmännas nytta med argumentet ”det finns ingen *samhällelig enhet* (...) Det finns bara enskilda personer”.

Anarki och stat

I *Anarki, stat och utopi* vill Nozick undersöka om staten är moraliskt förkastlig och kränker människans rättigheter. Bland annat sker det med referenser till Locke och dennes naturtillstånd. Han finner enbart den minimala staten moralisk legitim medan en mer omfattande stat kränker individens rättigheter. Han ger belägg för att det i en anarki oundvikligen uppstår sammanslutningar som i slutändan utvecklas till en stat – en process som beskrivs ”styrt av en osynlig hand” (vilket refererar till Adam Smiths begrepp den osynliga handen).

Resursfördelning i samhället

I Nozicks politiska filosofi förs en diskussion kring hur fördelningen av samhällets resurser bör se ut. Han argumenterar bland annat mot Rawls differensprincip som endast legitimerar ojämlika fördelningar av materiella tillgångar om det gynnar de minst privilegierade, vilket i slutändan innebär en potentiell utjämning av resurser.

Nozick betonar från en liberalistisk synvinkel godtagbarheten i skillnader mellan människors resurser och poängterar individens skilda behov, vilka samhället inte alltid kan tillgodose utan där somligt måste falla på individens egen process: ”Därför måste man antingen klara sig utan en del extra som man vill ha, eller få lov att göra något extra för att skaffa sig något av det”. Driftighet kan därmed leda till ojämlika resurser, men Nozick frågar sig alltså varför detta skulle förbjudas.

Fördelningen i samhället gäller dock inte bara resultatet av varierad driftighet. Det finns även skillnader i människors naturliga talanger, vilka på sikt genererar ojämlika förhållanden genom till exempel storlek på lön för utfört arbete.

Enligt Rawls principer skulle samhället motverka den fördel naturliga talanger ger upphov till emedan sådana fördelar inte är moraliskt försvarbara. Nozick däremot vänder sig mot detta och menar att det är onaturligt att frångompensera människor vars naturliga talanger gett dem en fördel gentemot andra.

Utopiers förutsättningar

När Nozick reflekterar över den bästa tänkbara av världar nyanserar han uppfattningen om vad utopiska visioner egentligen kan göra anspråk på i form av förverkligande. Dels påpekar han omständigheten att även ett utopiskt samhälle måste vara föränderligt, dels att olikheterna i mänskliga preferenser gör att alla aldrig kan bli helt nöjda inom en sammanslutning. Därmed går det bara att helt tillgodose en enda människas absoluta drömscenario.

För Nozick är olikheterna mellan människor till hinder för att ett samhälle uppstår där envars värderingar respekteras. Nozick framhåller med en rad motfrågor det svåra i att ens i teorin skissera ett samhälle där allas behov och önskningar verkställs: "Skulle det finnas privat egendom? Skulle det bli ett lugnt, tryggt liv eller ett med äventyr, utmaningar, risker och chanser till hjältedåd? Skulle det finnas en religion eller många, eller ingen alls?" och så vidare.

Det närmaste Nozick själv kommer en skiss på utopiska förhållanden är idén att det ska finnas en mängd utopiska "associationer" inom en större utopisk struktur som skiljer sig åt och dit individer kan ansluta sig efter eget tycke. Dessa är då inom ramen för den minimala staten som Nozick i övrigt förordar.

Robert Nozick utkom med flera ytterligare verk efter *Anarki, stat och utopi* och särskilt *Philosophical Explanations* blev väl mottagen. Han ses som en av 1900-talets mest inflytelserika filosofer, fast är på grund av sin radikalitet även en av de mest ifrågasatta.

Moderna filosofer

1900-talet inom filosofin präglades inte minst av djupa klyftor mellan de inom ämnet verksamma, vilket präglades av språket och medvetandet som de två dominerande huvudriktningarna. Klyftan tycktes dock minska under slutet av seklet då det uppvisades allt fler indikationer på att språk och medvetande kan länkas samman på fruktbart vis.

Den västerländska hegemonin inom ämnet började upplösas alltmer under 1900-talet och trenden lär fortsätta under 2000-talet.

Ayn Rand

1905–1982

Rysk-amerikansk filosof som förordade en starkt egoistisk och individuell hållning vars idéer fick mest återklang inom det social och politiska. Hennes författarskap där filosofi tillåts blandas med fiktion har även lett till ett genomslag inom populärkulturen och särskilt genom de tankegångar som länkas till hennes *objektivism*.

Rand förkastade altruism eftersom hon ansåg att den snarare betonade uppoffring för att tjäna andra än att stå för välvilja av mer allmänt slag. På det politiska planet ledde denna moralsyn till ett anbefall åt ett liberal-kapitalistiskt samhälle med elitiska undertoner.

Willard Van Orman Quine

1908–2000

Amerikansk vetenskapsfilosof som var ett av namnen som kännetecknade ombildningen av vetenskapsteorin som en specialiserad gren inom filosofin under 1900-talet.

En del av hans inflytande vilar på uppsatsen *Empirismens två dogmer* (*Two Dogmas of Empiricism*) publicerad 1953, i vilken en sträng syn på kunskapen som till fullo härledd av det empiriska läggs fram. Quine föreslog en empirism fri från dogmer där påstående inte för sig är möjliga att empiriskt konfirmera eller diskonfirmera.

Jean-François Lyotard

1924–1998

Lyotard skulle skildra ett postmodernt tillstånd och hans analys i skriften *Det postmoderna tillståndet* (*La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*, 1979) skulle bli vägledande för synen på en ny tidsperiod som kom att kallas postmodernism.

Hans teori bygge stöttades av en analys som kungjorde att ”de stora berättelserna” – särskilt i form av religion eller ideologi – inte längre dominerande tidens och historiens utveckling. I stället blir tillvaron fragmenterad och svårare att överblicka. Det är en analys som fortfarande bär avtryck i samhällsdebatten.

Jacques Derrida

1928–2004

Introducerade *dekonstruktivismen* vars standpunkt återspeglade Derridas mening att förnuftet endast kan angripas inifrån – genom en dekonstruktion – och inte utifrån. Hans framkastade krav på omprövning av filosofiska begrepp ledde till att hans gärning inom ämnet blev mer präglad av att riva ner än bygga upp.

Dekonstruktion blev också ett gångbart begrepp som metod för tolkning inom arkitektur, konst och litteratur.

Noam Chomsky

f. 1928

Tillhör de mest inflytelserika intellektuella under 1900-talets andra hälft och var förmodligen det ledande namnet inom lingvistik. Ställde sig emot den empiriska traditionen att medvetandet var ett oskrivet blad. Hans egen åsikt var att olika språk delar en universell struktur och att dess grammatik finns ”inbyggd” i oss från födseln, fastän dess funktioner förstås inte är fullt utvecklade begynnelsevis.

Detta förklarar enligt Chomsky varför små barns tycks tillägna sig språket och dess grammatik på ett sätt som överstiger vad som motsvaras i exponering av språket. Chomsky visade också på hur det medfödda hos människan kom till uttryck på andra områden som i det sociala och politiska.

Zygmunt Bauman

1925–2017

Polsk-brittisk sociolog och filosof med samtidskritik på sin agenda. I dennes samtidsanalys betonas globaliseringens förmåga att leda till otrygghet och splittring, bland annat som en konsekvens av att alltmer makt flyttas från stat till företag. Bauman använde begrepp som ”flytande modernitet”, ”flytande liv” och ”flytande rädsla” (också titlar på tre av hans böcker på gemensamt tema), om samhällstillstånd där allting så att säga flyter genom avregleringar och privatiseringar. Detta ställer han mot den fasthet som gällt då samhället präglats av institutioner snarare än konkurrerande aktörer.

Ett annat av Baumans begrepp är ”retrotopia” (även det en boktitel) som är en beskrivning av ett tillstånd där det åstundade samhället inte är en idealisk fantasiprodukt utan befinner sig i tillbakablickandet på vad som gått förlorat.

Martha Nussbaum

f. 1947

Amerikansk filosof som främst inriktat sig på etik med avstamp i aristoteliska synsätt. Hennes inriktning är att i stället för att lägga vikt på val av handlingar bör vi fokusera på hur vi väljer att leva, vilket utmynnar i en i högre grad subjektiv moralsyn. Nussbaum betonar som en

konsekvens känslornas moraliskt värde, vilket märks i verk som *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions* (2001) och *Political Emotions: Why Love Matters for Justice* (2013). (Ännu – i skrivande stund – finns inga av Nussbaums böcker översatta till svenska.)

Filosofiska läror, teorier, inriktningar och begrepp

Utöver den redogörelse som följer finns en fler artiklar att läsa på [Filosof.se](#) inklusive [denna genomgång av filosofiska begrepp](#).

Absurdism

Den filosofiska inriktning som går under namnet **absurdism** har förgreningar till existentialismen och Albert Camus som sin mest kända företrädare.

Om den egna existensen saknar mening kan livet i stort framstå som absurt ur ett intellektuellt betraktelsesätt. Det är denna betraktelse Camus framhåller i *Myten om Sisyfos* (och även i gestaltad form i romanerna *Främlingen* och *Fallet* samt dramat *Caligula*).

Vår förmåga till reflektion är roten till det onda eftersom det gör oss medvetna om tillfälligheten i vår existens, vilket frammanar ångest – ”om skrällen [inför absurditeten] blir medveten, övergår den till ångest”, vilket resulterar i ”denna konflikt, denna brytning mellan världen och min tanke”. Ett sätt är att upplösa konflikten genom ett ”språng” (ett begrepp som Kierkegaard använder), som kan vara att vända sig mot tron och omfamnas av det religiösa och därmed underordna sig denna i stället för att blotta sig för tankelivets reflektioner.

För Camus är livets mening den viktigaste frågan och leder fram till den fundamentala ödesfrågan ifall livet är värt att leva eller inte. Om livet saknar mening, essens, kräver då det absurda som återstår självmord? Om frågan besvaras jakande skulle det vara verkställande av logiken ända till slutet. Att inte vidkännas det absurda och leva vidare som ingenting hänt blir ett tankens självmord. Ingen utväg tycks således finnas och Camus visar sig här som en av de mörkaste existentialisterna.

Han förordar dock inte ett självmord utan når slutsatsen att livet måste levas för vad det är, vilket han redogör i följande storslagna anförande:

Det gäller att dö oförsonad och inte samtycka till döden. Självmordet är ett misstag. Den absurda människan måste uttömma allt i livet, och uttömma sin egna resurser. I absurditeten ligger hennes högsta spänning, ständigt vidmakthållen med hela ensamhetens kraft; ty den absurda människan vet att i detta medvetande och i denna dagliga revolt avlägger hon vittnesbörd om sin enda sanning, som är utmaningen.

Medan Sartre inför världen och tingen talar om ”äckel”, använder Camus ordet ”främlingskap” inför en värld människan inte kan förklara och som tycks stöta bort den mänskliga existensen. Kunskap om världen stannar vid klassificeringar utan att klarhet nås och det befäster främlingskapet. Det som förenar dem (världen och människan) är endast det absurda.

Existentialism

Den filosofiska tankeriktning som går under namnet **existentialism** och uppstod i mitten av 1900-talet har blivit en beståndsdel i vissa motkulturer, inte minst under 1960-talet, men även senare. I synnerhet tanken om frihet i vilken det ryms en antiauktoritär uppmaning att följa sina egna beslut.

Tankar om hur vi förhåller oss till vårt tillstånd av frihet i tillvaron var förstas inget nytt under 1900-talet. Sådant faller under allmängiltig mänsklig introspektion och redan under antiken skrev romaren Marcus Aurelius i *Självbetraktelser*: ”men om således gudarna icke ingripa i något som rör oss, står det dock i min makt att själv besluta över mig”.

En del av den existentialistiska filosofin var alltså ingen nyhet i tänkandets historia, men den gavs en ny inramning. Den kan också ses som en reaktion mot den rationalistiska filosofins oförmåga att ge en inträngande bild av människans subjektiva väsen. Den egentliga grundaren av existentialismen var Jean-Paul Sartre. I hans huvudverk *Varat och intet* som utgavs 1943 undersöktes den mänskliga existensen med betoning på dess kvalfyllda problematik.

Det fanns dock föregångare och bland dessa spelar Sören Kierkegaard en viktig roll. Kierkegaard använde själv ”existentiell” som term på ett sätt som påminde om hur existentialisterna senare skulle göra bruk av ordet och dessutom skrev han om ångest. Kierkegaard framhöll det subjektiva: människan kunde endast förstås inifrån, inte genom vetenskaplig analys. Vad som skiljer Kierkegaards lära från den existentialistiska är att han hade en bot mot ångesten i den religiösa tron. Det var en utväg som de moderna existentialisterna aldrig kunde godta.

En intellektuell moderörelse

Tiden då existentialismen etableras och snabbt blir en omtalad intellektuell rörelse brukar anges till strax efter andra världskriget slut och mer exakt med den föreläsning Sartre höll i Paris 28 oktober 1945. Den stora genklang föreläsningen fick återspeglar en tidsstämning där gamla ideal krackelerat – krigets vansinne hade visat att människan var i stånd till grymheter som obönhörligen pekade på att hon kunde förgöra sig själv och därmed avgöra hela civilisationens gång.

Sartre och likaså Simone de Beauvoir, en annan av de mest tongivande existentialisterna, stod till vänster politiskt och var aktiva i samhällsdiskussionen. I Simone de Beauvoirs *Det andra könet* uppmanades kvinnor bejaka sin frihet i ett patriarkalt präglad samhälle.

Existentialismen slog särskilt an hos unga intellektuella. Subkulturer präglades av den filosofiska strömningen och det kunde märkas på klädstilen om man anammade en existentialistisk livssyn varav svart polotröja var ”det mest ikoniska existentialistiska plagget av alla”, noterar Sarah Bakewell i boken *Existentialisterna*. Samtidigt nergjordes denna nya intellektuella trend i många konservativa kretsar. Än idag är den i viss utsträckning betraktad som främst en angelägenhet för unga, en uppfattning ibland framförd med en nedvärderande anstrykning.

En primär orsak till varför existentialismen blev mode i kulturen var att den var långt mindre akademisk än andra filosofiska skolor. Flera av de ledande namnen skrev dessutom romaner som presenterade idériktningarna utöver filosofiska verk. Existentialismen var livsfilosofi om något vars direkta anknytning till livet även innefattade sexualiteten: den borgerliga monogama livsstilen upphävdes då det inte fanns några monogama roller utan det fria valet ersatte traditionella normer.

Frihet bortom moral

Ett av de mest grundläggande dragen hos den existentiella filosofin är synen på människan som fri i den mening att hon styr över sitt eget öde. Att vara herre över sitt öde och inte del av en gudomlig plan, ideologier eller andra auktoriteter i samhället medför en skrämmande insikt över avsaknad av nödvändighet och mening; det enda som återstår är individen som sitt eget projekt, att ständigt uppfinna fortsättningen av sitt liv. Existens utan essens, för att tala med Sartres terminologi.

Men samtidigt som de existentiella livsinsikterna är skrämmande är det steget till klarsynen som gör livet autentiskt.

Friheten härleddes främst av tanken att det inte finns en gud. Utan en gud är människan fri i den existentiellt filosofiska meningen att hon inte är underordnad någon moral. Etiken är godtycklig, vilket leder till att allt handlande kan rättfärdigas – ”allt är tillåtet!” som den ryska författaren Fjodor Dostojevskij en gång skrev.

Fast även friheten har gränser, enligt Albert Camus som frågade ”vilken frihet i ordets fulla mening kan bestå utan visshet om evigt liv?” Att tala om att göra något som blir bestående i eftervärlden var för honom ett dåligt skämt – människan är oavsett omständigheter ”likgiltig för eftervärlden”.

För Camus som förknippas med den till existentialismen befryndade absurdismen framstod livet i stort som absurt utifrån ett logiskt betraktelsesätt där den egna existensen saknar mening.

I en sammanfattning av existentialismen kan inte alla sidor innefattas. Andra filosofer som kan nämnas i sammanhanget är Karl Jaspers och Gabriel Marcel där den senares existentialism inte löpte linan ut på samma sätt som vissa av de andra då han var religiöst troende. Dessutom var inte existentialisterna fixerade i sina ståndpunkter, Bakewell skriver: "Under tiden ändrade existentialisterna sitt tänkande i takt med att världen förändrades. Deras ständiga kursändringar gjorde att de förblev intressanta, om än inte logiskt konsekventa."

Idealism

Inom filosofi är **idealism** en inriktning som berör kunskapsteori (epistemologi) och kan ses i motsatsställning till den kunskapsteoretiska inriktning som kallas *realism*. Medan realism innebär uppfattningen om verkligheten som oberoende av mänskligt tänkande eller medvetande framhåller idealismen uppfattningen om verkligheten som beroende av mänskligt tänkande eller medvetande.

Den subjektiva idealismen som först framfördes av George Berkeley hävdar att tingen existerar beroende av oss. Tingen finns därmed inte som objektiva föremål utan bara som representationer av föremål i vårt medvetande när vi förnimmer dem med våra sinnen.

Världen består enligt Berkeley endast av medvetande. Vad som förvisso komplicerar saken är diffusa åtskillnader i detta epistemologiska betraktelsesätt. På samma gång som föremålen inte finns utanför medvetandet är de inte rena fantasiprodukter hos hjärnan – två personer som betraktar samma föremål skulle båda uppfatta det fast delvis olika. Däremot är själva kunskapen om föremålet begränsad till våra sinnesförnimmelser av det.

För Berkeley är materia detsamma som idéer (idé ska här inte förstås i betydelsen av ´påhitt´ utan sådant vi kan föreställa oss). Den mest förbluffande och orimliga av konsekvenserna för den subjektiva idealismen är att föremålen skulle ”försvinna” i samma sekund som vi inte längre varseblev dem. Försvinner då inredningen i rummet när vi lämnar det, enligt Berkeley? Hans förklaring lyder att så inte fallet då föremålets idéer förblir bestående i Guds medvetande (alla människor har en partiell delaktighet i Guds varseblivning av tingen och sålunda förklaras också de likartade intryck som människor ges av dem).

Att ting endast existerar som idéer i våra medvetande är trots sin orimlighet svårt att motbevisa. Varken logiskt eller empiriskt går det att falsifiera teorin då den i sig själv gör anspråk på hela verkligheten och därmed inte kan betraktas utifrån. Vi är därför nödgade att avfärda den på det sunda förnuftets grunder, vilket medför att avfärdandet måste inkludera restriktioner.

Idealismen kan i detta avseende ställas mot den teori som inom filosofin kallas *materialism*. Denna hävdar konträrt mot idealismen att allt är uppbyggt av materia inklusive medvetandet som är en biprodukt av molekyler och kemiska processer i hjärnan.

En annan uppenbar orimlighet vad beträffar idén om materiens beroende av medvetandet är dess existens som beroende av människor. Hela den kosmologiska modellen, vilken beskriver materiella händelser före människans förefintlighet, måste i så fall avskrivas som felaktig om man inte inför Gud som stöd på nytt (på nytt, då den moderna vetenskapen i väsentligt avseende är konstruerad utan denna parameter). Att avlägsna Gud ur ekvationen leder till att denna form av idealism måste förkastas, men det betyder inte att idealism är frånvarande i senare filosofi som antagit olika skepnader utan Gud som en agent för tingens fortbestående (när de inte är upplevda av ett mänskligt medvetande).

Utilitarism

Utilitarism är en gren inom filosofin som är inriktad på etik och moraliska frågor. Namnet utgår från latinets *utilitas* som betyder nytta (en alternativ term är utilism). Utilitarism har därför ibland förenklat kallats "nyttofilosofi".

Utilitarismens ofta anförda maxim lyder: "Största möjliga lycka för det största möjliga antal människor". Från denna utgångspunkt blir ett moraliskt riktigt handlande det som medför positiva värden till många. Den kallas ibland *konsekvensetik* då det är konsekvenserna av en handling som avgör om handlingen ska anses bra eller dålig.

Den engelske filosofen Jeremy Bentham betraktas som utilitarismens upphovsman, även om han inte myntade termen. Bentham införde idén att handlingar skulle värderas efter hur stor mängd lust i förhållande till olust de medförde. Benthams användningen av begreppet "lust" för lycka och nytta har lett till att hans moralfilosofi kallas *hedonistisk utilitarism*. Denna form av utilitarism har ofta setts som otillräcklig och även missvisande då uppfyllande av lust i form av tillfälligt välbefinnande inte nödvändigtvis är förenligt med människors främsta mål.

Den hedonistiska inriktningen har skiljts från andra som betonar värden vid sidan av det lustfyllda. I stället för lust betonas en välfärd som kan uppfyllas genom "upplysta" preferenser. En svårbesvarad fråga som då inställer sig i strävan mot det utilitaristiska målet är vilka dessa preferenser är.

Kanske än mer central för den utilitaristiska etiken var John Stuart Mill vars essay *Utilitarism* (1861) fick otroligt genomslag och citeras alltjämt från. Mill breddade idén om nyttoprincipen till det politiska och sammanförde den med liberala tankegångar.

Argument för och mot utilitarism

Utilitarismen har haft stor inverkan på filosofi och samhällsdebatt. Den har setts av många som ett moraliskt rättesnöre som kan appliceras på storskalig nivå. Inom ett samhälle är välbefinnande och välfärd två centrala mål och utilitarismens principer tycks ordnade på ett sätt som kan befrämja bådadera.

Att följa utilitaristiska kriterier fullt ut och i varje enskilt fall kan leda till absurda konsekvenser. En av flera hypotetiska situationer som framförts gäller återbetalning av lån. Om den som ska betala tillbaka lånet tänker utilitaristiskt kan denne måhända finna att återlämnandet inte gagnar den största nyttan och att det är bättre att ge pengarna till någon mer behövande. På grund av dylika fall anser vissa att det i stället bör ske en indirekt tillämpning av utilitarism där en uppsättning regler införs för att undvika orimliga slutsatser.

En fördelaktig sida av nyttofilosofin är dess *konsekventialism*, som till exempel medför att utpekade grupper i samhället inte döms på godtyckliga grunder om det inte kan påvisas vilken slags onytt de utgör för majoriteten människor. Utilitarismen skapar därför neutrala riktlinjer kring vad som är moraliskt försvarbart utifrån den gemensamma nyttan i stället för andra värdegrunder, till exempel religiösa.

Likväl kan utilitarismen fungera med motsatt effekt. Om majoritetens preferenser förordar att en grupp eller en individ bör förfördelas för det allmännas bästa skapas nya former av utsatthet. Det blir här svårt att avgöra var gränsen går mellan en upplyst och en självisk preferens.

Bland nyttofilosofins kritiker kan John Rawls och Robert Nozick nämnas som två av de viktigaste. En av de saker Rawls framförde var att den utilitaristiska strävan ger välbefinnande hos allmänheten större vikt än rättvisa. Nozick framförde liknande kritik som påvisade att individen kunde kränkas genom de normer nyttomoralen implicerar där en persons preferenser kan offras för de mångas bästa. Ett av hans ledande argument var att den enskilda människan är okränkbar och därför inte bör tvingas in i dylika premisser.

Det är på det hela taget svårt att ställa upp en formel för vad rättvis fördelning mellan människor är, något som tycks vara en förutsättning för utilitaristisk tillämpning i samhället. Om största möjliga välbefinnande till största möjliga antal människor eftersträvas borde en av konsekvenserna bli lika lön oberoende av talang, kompetens och arbetsvilja. Om det är svårt att förena sig med denna tanke är det möjligen än svårare att förena sig med tanken att de som har större behov av pengar för att de lever vidlyftigt ska få mer än de som lever återhållsamt.

Över huvud finns det många möjliga slutsatser av ofta motsägelsefull natur då utilitaristiska idéer analyseras. På grund av sådana svårigheter vore det i det närmaste praktiskt omöjligt att införliva dessa idéer fullt ut på politisk nivå.